Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Verslag van onderzoekingen naar archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland

https://hdl.handle.net/1874/365270

VERSLAG

VAN

ONDERZOEKINGEN NAAR ARCHIVALIA

IN ITALIË

BELANGRIJK VOOR DE

GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

OP LAST DER REGEERING INGESTELD

DOOR

Prof. P. J. BLOK
Hoogleeraar te Leiden.

'S GRAVENHAGE
W. P. VAN STOCKUM & ZOON
1901

st.
25

C. oct.
2075

VERSLAG

VAN

ONDERZOEKINGEN NAAR ARCHIVALIA IN ITALIË

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT
0384 7559

2075
E 8 - 2075

VERSLAG

VAN

ONDERZOEKINGEN NAAR ARCHIVALIA

IN ITALIË

BELANGRIJK VOOR DE

GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

OP LAST DER REGEERING INGESTELD

DOOR

Prof. P. J. BLOK
Hoogleeraar te Leiden.

'S GRAVENHAGE
W. P. VAN STOCKUM & ZOON
1901

DE NED. BOEK- EN STEENDRUKKERIJ v/h H. L. SMITS, 'S GRAVENHAGE.

In gevolge de opdracht van Uwe Excellentie dd. 21 December 1900, n° 3204, afd. K. W., heb ik de eer het hierbij gaande Verslag aan te bieden.

Alvorens mijn onderzoek aan te vangen ging ik na, welke stukken zich in het Rijksarchief te 's Gravenhage bevonden met betrekking tot de Italiaansche staten der 17de en 18de eeuw. Ik vond er 1° een aantal *Verbalen* van naar Venetië, Savoye—Sardinië en Napels—Sicilië gezonden gezanten; 2° twee lijvige dossiers betreffende *Italië* in het archief der Staten-Generaal; 3° een aantal stukken betreffende de consulaten in en behoorende bij Italië in het archief der *Directie van den Levantschen handel.* Deze stukken geven voldoende inzicht in de staatkundige en commercieele betrekkingen tusschen de Republiek der Vereenigde Nederlanden en de Italiaansche staten.

Bovendien had ik veel nut van de mij door mr. A. Telting aangewezen *Relazione sugli Archivi di Stato Italiani* (1874—1882), te Rome in 1883 uitgegeven, waarin uitvoerige overzichten worden gegeven van inrichting en inhoud der Italiaansche staatsarchieven. De mededeelingen dienaangaande in *Minerva, Jahrbuch der gelehrten Welt*, evenzoo die in hetzelfde nuttige jaarboek over inrichting, personeel en inhoud der bibliotheken in de verschillende steden bewezen mij groote diensten.

Met dankbaarheid maak ik ook melding van den krachtigen steun mij door tusschenkomst van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken en van het Nederlandsch gezantschap te Rome

verleend door de Italiaansche regeering, die mij zoowel voor de staatsarchieven als voor de staatsbibliotheken voorzag van aanbevelingsbrieven, waardoor ik van de medewerking der ambtenaren aan die inrichtingen ten volle verzekerd kon zijn. Ook de pauselijke nuntiatuur te 's Gravenhage verleende mij voor de pauselijke instellingen van wetenschap te Rome gereedelijk den gewenschten steun, waarvoor ik hierbij hartelijken dank betuig.

Zoo werd het mij gedurende mijne reis, die van ongeveer half Januari tot ongeveer half April volbracht werd, mogelijk om in dien korten tijd een groot aantal belangrijke archieven en bibliotheken te Milaan, Venetië, Bologna, Florence, Napels en Turijn te onderzoeken en aanteekeningen te maken omtrent een zeer aanzienlijk getal voor onze geschiedenis belangrijke stukken, waarvan de nadere beschrijving hier volgt.

MILAAN

De inrichtingen, welker verzamelingen eenige kans schenen aan te bieden voor het vinden van dokumenten betreffende de geschiedenis van ons land, waren hier drie in getal: het *Archivio di stato*, de *Biblioteca Ambrosiana* en de *Biblioteca Nazionale Braidense*. De Belgische geleerde RUELENS was mij in 1867 hier voorgegaan [1]), ook GACHARD.

Het *Archivio di Stato*, dat ten deele is samengesteld uit de archieven van het oude hertogdom Milaan en van de Cisalpijnsche Republiek, kon moeilijk zeer belangrijke bescheiden voor het beoogde doel bevatten. In overleg met den Direttore, Conte Cav. Uff. IPPOLITE MALAGUZZI VALERI, en na onderzoek der autografen-verzameling en der brieven van vorsten bepaalde ik mijn arbeid tot de afdeeling *Carteggio generale dei Signori Visconti, Sforza e dei Sovrani Stranieri* (1265—1750).

Daar vond ik in de onderafdeeling *Potenze estere* (*Olanda*) de volgende stukken:

1582—88. Dokumenten betreffende de zending door Granvelle van Adriaan Verbeek naar de Nederlanden, in het bijzonder naar Margaretha van Parma, tijdens haar laatste verblijf aldaar „per commissione del reale servigio", waarom hij recht had op vergoeding van kosten zijner reis.

1612. Dokumenten betreffende de zending van den markies de Guadaleste aan de Staten-Generaal.

1638. Dokumenten betreffende de zending van den markies de Leganes naar Brussel.

1708—9. Stukken over de deelneming aan den oorlog in de Zuidelijke Nederlanden door Milaneesche troepen.

1710. Brieven over den oorlog aldaar van den markies van Westerloo, vooral over de fransche intrigues te Brussel.

13 Mei 1747. Bericht van graaf Harrach, keizerlijk gezant in Den Haag, over de beweging in Holland en Zeeland ten gunste van den Prins van Oranje, in het bijzonder in Den Haag, en over de houding van Wassenaer, Halluin, kolonel Heinenoort en andere regenten daarbij. Hem trof vooral „la grande modération" des volks. „Malgré la fureur du peuple ils ne firent aucun mal à personne et lorsque les députés allèrent à la maison de ville pour prendre l'étendart du Prince d'Orange,

[1]) Compte-rendu des séances de la commission royale d'histoire, 3me série, IX, p. 245 suiv.

la foule qui les accompagna ne dérangea pas seulement les corbeilles des légumes qui se trouvoient sur la place. La garde qui se tient dans la Cour ayant eu ses fusils par terre, le capitaine pria le populace de ne pas les fouler aux pieds, lui remontrant que la dépense pour un pauvre capitaine étoit trop grande quand il étoit obligé de fournir de nouvelles armes à sa compagnie, ils furent assez raisonnables pour ne plus toucher aux armes qui étoient par terre.» Te Zierikzee sloegen de burgers de regenten met de pruiken in het gezicht. Te Delft lieten zij den organist nog 's avonds om 11 uur het Wilhelmus op het orgel spelen en gingen toen rustig naar huis.

1800—1. Berichten van den agent Paldi uit Holland aan de regeering der Cisalpijnsche Republiek.

Dezelfde onderafdeeling bevat onder *Paesi Bassi* eene briefwisseling van den Hertog van Milaan met de landvoogdes Maria van Hongarije (1533—1537), met Charles de Croy en andere edelen; verder eene verzameling berichten van den Milaneeschen agent te Brussel Camillo Gilino van het hof aldaar (1532—1535). Eindelijk onder *Fiandra* eene gezegelde verklaring van de regeering van Brugge, dat zij Johannes Scodditus als notarius publicus erkent (1457).

De *Ambrosiana*, welker Prefetto, mgr. Ceriani, mij vriendelijk voorthielp, bezit enkele handschriften, die voor ons van belang zijn. Ik teekende aan:

Brandano (Beato), Vita: Cod. D. 158 Inf.

Brueghel (Giovanni). Sue Lettere al nob. signore Ercole Bianco intorno ai propri dipinti ora esistenti nell' Ambrosiana: Cod. G. 280 Inf. Vgl. Ruelens, p. 246.

Dynter (Edmundus de). Chronica rerum francicarum collecta ex chronicis Fr. Andree aliisque. Een dikke kwartijn met een latijnsch vers van Hendrik van Oosterwijk »in laudem Brabantiae» voorop. De kroniek eindigt: »Johannis genitoris ac patris sui praescripti. Explicit liber quintus.» Volgen nog Brabantsche privilegiën en een stuk »de gestis trium Regum». Cod. C. 70 Inf. 2.

Filippo II. Punti ed articoli gueriti ed accettati tra il signore de la Noue ed Alessandro Farnese: Cod. D. 464 Inf. 12.

Relazione de Michele Soriano (1560) aan den Venetiaanschen Senaat.

Relazione del viaggio fatto da lui ancor principe in Italia, in Germania ed in Fiandra: Cod. Y. 173 Sup.

Viaggio di Filippo II in Fiandra (1548). 71 folia met eene beschrijving eener zitting van het gulden Vlies (1556) en het vertrek des Konings naar Spanje. Het begint: »Havendo La M^ta^ del Sacro Imperatore». Cod. G. 286 Inf. 2.

Lindanus (Wilhelmus). Index plurium librorum Bibliothecae regiae Hispane in Scoriaco, met vergunning des Konings gemaakt in het Escuriaal 16 Sept. 1579: Cod. D. 474 Inf. 9 en 20.

Lipsius (Justus). Epistolae aliquot. Methodus ae directio legendae historiae. Vgl. Ruelens, p. 256—7.

Olanda. Ragioni que devono muovere gli Stati Generali di Olanda a non cedere la navigazione delle Indie (1608): Cod. I. 230 Inf. 16.

Eene reisbeschrijving door Holland en Engeland, 17de eeuw.

Paesi Bassi. Dichiarazione delle cause che hano mossa la regina d'Inghelterra a dar soccorso ai Paesi Bassi: Cod. O. 167 Sup.

Verder een stuk over de zending van Despruneaux door Alençon (1578).

Spagna. Entrate e spese della monarchia di Spagna al tempo di Filippo II: Cod D. 332. Inf.

Spiegelius (Hadrianus). Ad Pinellum epistola de discrimine inter Gesnerum et Aldovrandum (1601).

Tilmans (Nicolaas). Epistola al J. B. Vives, qua matris sue in haeresi degentis conversionem enarrat.

In de *Bibliotheca Nazionale*:

Nicola Heinsius. Lettre, poche poesie e brevi scritture diverse. Latijnsche en fransche stukken, waarvan enkele bij Burman gedrukt. Hierin een menigte copieën van brieven o. a. van Voetius aan Keller, van prins Willem Frederik aan prins Willem III dd. 15/55 Aug. 1664, credentie-brieven van Downing en Temple. 150 folia. Cod. AD. X, 50.

Boerhaave. College-dictaten van Haller in autograaf. Brieven van B. aan Bassanvidus en Leeuwenhoek. Zijne Opuscula varia met aanteekeningen van Haller, wiens papieren hier bewaard worden.

Neercassel. Brief aan kardinaal Bona over het boekje van Stouppe, La religion des Hollandais, dd. 28 Juli 1673, met het antwoord van den kardinaal dd. 26 Aug., wien het exemplaar door N. was toegezonden uit Utrecht. Cod. A. F. IX, 57.

Puteanus, Erycius. Brief aan prins Philips Willem van Oranje, dd. 6 Nov. 1609.

Rau, G. J. Dictaat over anatomie, uit de verzameling Haller.

Wesseling, Joh. Evenzoo.

VENETIË

Ook hier konden zich de onderzoekingen bepalen tot drie inrichtingen: het *Archivio di Stato*, de *Biblioteca Marciana* en de bibliotheek van het *Museo Civico*.

Het *Archivio di Stato*, een der grootste van de geheele wereld, gevestigd in het ruime maar kille gebouw der Frari, kon reeds van te voren geacht worden belangrijke stukken betreffende onze geschiedenis te bevatten, zoowel betreffende de algemeene staatkunde der Republiek als betreffende hare economische verhoudingen, met name haren handel. Het belangrijke boek van J. C. DE JONGE, Nederland en Venetië [1]), gaf reeds van te voren, hoewel alleen uit hier te lande bruikbare bescheiden bewerkt, aanleiding om te verwachten, dat de oogst niet gering zou zijn. Ten vorigen jare, tijdens de voorbereiding van de Geschiedkundige Tentoonstelling van het Nederlandsche Zeewezen, waren hier reeds op verzoek van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken en volgens opdracht van den Nederlandschen consul te Venetië, Comm. LEOPOLDO BIZIO, door Comm. Prof. C. A. LEVI onderzoekingen ingesteld naar dokumenten betreffende ons zeewezen. In verband met dat onderzoek had de verdienstelijke Direttore van het Staatsarchief Comm. Prof. CARLO MALAGOLA door den sotto-archivista DALLA SANTA uitgebreide onderzoekingen doen instellen, met behulp waarvan de heer LEVI in staat was eene lange lijst van stukken over dat onderwerp ten behoeve der Tentoonstelling te vervaardigen Die lijst, vervat in een folio-handschrift (n° 2144 van den Catalogus der Tentoonstelling), had ik vooraf geraadpleegd, hetgeen mijn arbeid zeer vergemakkelijkte. De welwillende voorlichting en ijverige medewerking van genoemde heeren, met name van de heeren MALAGOLA en DALLA SANTA, benevens van den onder-archivaris FERRI, zullen bij mij steeds in aangename herinnering blijven; geene moeite was hun te veel om mij, ook buiten den voorgeschreven werktijd, in de goed verwarmde leeskamer bij mijn arbeid van dienst te zijn; zij stelden ook de aanteekeningen, door hen vóór de lijst van den heer LEVI gemaakt, tot mijne beschikking. Die aanteekeningen waren voor mij een voortreffelijke leiddraad bij mijne studiën in dit omvangrijke archief.

Allereerst vestigde ik mijne aandacht op het archief der *Inquisitori di Stato*, die toezicht hielden op de staatsbelangen

[1]) 's Gravenhage, 1852. Naar dit boek wordt men verwezen voor nadere inlichtingen omtrent allerlei zaken.

en met wie de Venetiaansche gezanten in vreemde landen steeds in betrekking stonden, aan wie zij inlichtingen verschaften omtrent intrigues tegen den staat. De volgende "buste" (doozen met dokumenten) bevatten stukken van dezen aard.

157. Brieven aan de Venetiaansche ambassadeurs in den Haag (1617—1785). Voor den eersten tijd hoofdzakelijk over de Spaansche intrigues tegen Venetië van Brussel uit in verband met de samenzwering tegen den Venetiaanschen staat in 1618. Daarna eene groote lacune tot op den vrede van Rijswijk en den Spaanschen Successie-oorlog, waarover enkele weinig belangrijke stukken. Eindelijk een en ander uit den tijd van prinses Anna.

180. Console di Haja (1697—1746), van weinig belang.

445. Lettre dagli ambasciatori all' Haja agl' Inquisitori (1617—1761). De verzameling begint met eene reeks brieven van den gezant Suriano (1617—1620), zeer geheimzinnig over de geheime verstandhouding van den Engelschen gezant Carleton, die vroeger in Venetië was geweest, met den koopman aldaar Daniel His, die op zijne beurt weder in betrekking stond tot Asselineau, een der beambten van het Fransche gezantschap te Venetië, en zoo een en ander wist van de bovengenoemde samenzwering. Ook de gangen van den Venetiaanschen gezant Badoaro, die in 1620 te Brussel met den Spaanschen gezant Belmar verkeerde, werden door Suriano nagegaan. Dergelijke brieven ook van diens opvolgers Soranzo en Gussoni, ook over de betrekkingen tusschen Frederik Hendrik en den kardinaal-infant Ferdinand (1638).

Verder uit de 18de eeuw brieven van den Venetiaanschen agent in Den Haag over de geheime onderhandelingen van Wassenaer en Gilles te Parijs (Juli—Sept 1746). 9 Juli. De zending van Gilles "est un mystère impénétrable et l'on peut dire que de longtemps il n'y a eu icy de négociation si secrette"; de resolutiën van Holland dienaangaande zijn zeer geheim en de leden der Staten-Generaal trekken naar hunne provinciën om mondeling bericht te doen; de loterij der 10 mille zal vele frauduleuse bankroeten ten gevolge hebben, omdat de billetten niet "arrestables" zijn en vele bankroetiers ze bij hoopen hebben gekocht.

19 Juli. Van der Heim, de man van het oude stelsel der samenwerking met Engeland en den Keizer, is dood. Nu volgt Gilles op, de man der Amsterdamsche vredespolitiek. Zijne zending met Wassenaer had intusschen geen ander doel dan "amuser la France."

27 Aug. De vredelievendheid is eene epidemie geworden. Men is zeer ontevreden over de aanvoerders van het leger;

Waldeck houdt de heeren in Den Haag niet op de hoogte van zijne bewegingen; Birkenfeldt behandelt hen zeer uit de hoogte.

In verschillende brieven mededeelingen over beursspeculaties en bankroeten in Hollandsche steden o. a. van Prolenvaux, lakenhandelaar te Leiden, en Repelaer, aanzienlijk houthandelaar te Dordrecht, die zelfmoord beging.

Eenige brieven van den agent Velotti (1760/1).

446. Rapporten van den consul te Amsterdam Vanutegaro over het sedert 1772 gevoerde proces Zanovich, waarin de Amsterdamsche kooplieden Chomel en Jordan gemoeid waren.

447. Koopmansbrieven (Amsterdam—Venetië) uit het einde der 17de eeuw, gewisseld tusschen Carlo Aubry te Venetië en de Amsterdamsche firma Dirk de Groen in kant en andere luxekleeding (1691 vlg.). — Verder weder veel over de zaak Zanovich.

448. Reeks van stukken over de zaak Zanovich.

459. Briefwisseling met Contarini, gezant te Munster, niet belangrijk.

511. Dispacci der agenten in Den Haag (1703—1745). Giovanni Arigoni, consul, deelt 10 Aug. 1708 mede, dat hij te Amsterdam, „semplice piazza de negozio", eigenlijk weinig bijzonders hoort op diplomatiek gebied. Den Haag is de bron van alle nieuws omtrent de politiek. Willen de Inquisitori dus van een en ander op de hoogte gehouden worden, dan moet hij in Den Haag wonen of daar bijzondere relaties hebben met „persone, che syno nei maneggi e proprie e di mestiere di pagarli bene; et in oltre è necessario far delle spese e trattarli (mentre tal' è la nattura et il gusto dell' Hollandesi), praticare le loro donne nelle conversatione, servirle e regalarle, mentre delle stesse si ricevano principii, mezzi e fini dagl' affari, che vengono manipulati delli quali, quando sen' ha lume, e facil cosa poi è il venir in chiaro dell' importanza da medesimi. Ma tali pratiche più costono come quelle pure di Ministri Alleati nel trattarli (questa è la moda dell' Haya), che pure sono necessarissimi, e haver con ciò la confidenza di Loro secretarii, da quali con regali, prudenza e desterità si può alle volte penetrare le massime, trattati e gli artificii di loro sovrani".

Van dezen Arigoni is hier eene lange serie berichten over den oorlog en de zware financieele lasten, zoo door eigen vloot en leger der Staten als door de subsidiën aan de bondgenooten. Hij ging geregeld eens per week uit Amsterdam naar Den Haag om politiek nieuws te halen, vooral bij den keizerlijken gezant en Heinsius, met wien hij bevriend was. Over den handel, waar-

van hij erkent weinig verstand te hebben, weinig bijzonders, tenzij uit den mond van den Amsterdamschen koopman Thesingk. Van 1715 tot 1729 woont hij in Den Haag.

Een tweede archief is dat van den *Consiglio dei Dieci*, het machtigste college in den staat. Daarin vindt men in Busta 14 een aantal brieven van ambassadeurs naar de Nederlanden (1504—1666) o. a. van Suriano, Contarini, Gussoni, grootendeels weinig belangrijk.

Een derde afdeeling wordt gevormd door de *Lettere Principi*, brieven van vorsten en heeren. Daarin Busta 38, een gebonden deel handelende over de Nederlanden (1570—1630).

23 Febr. 1571. Aremberg biedt Venetië twee ervaren hoplieden met 3 à 400 man aan, door hem te werven.

24 Nov. 1596. Brieven van de Staten-Generaal en van Maurits aan den doge Grimani met vriendschapsbetuiging in antwoord op de zending van Francesco Morosini, die uitvoer van koren uit de Nederlanden naar Venetië kwam verzoeken.

Sept. 1602. Brief der Staten-Generaal over een door een Venetiaanschen roover genomen schip, de Gouden Lelie.

21 Sept. 1609. Geloofsbrief voor den staatschen gezant Van der Myle.

16 April 1620. Idem voor Aerssens.

23 Febr. 1622. Idem voor den koopman Calandrini, die bericht komt brengen over het leger van Mansfelt.

Overigens vrij wat officiëele brieven van aanbeveling voor particulieren, die op reis zijn in Italië, of voor schippers, die te Venetië willen binnenvallen; gelukwenschen met troonsbestijging van nieuwe doges; dankbetuigingen voor zending van gezanten. Eenige brieven over de expeditie van Johan Ernst van Nassau, later van de kolonels Lewenstein en Van den Kerckhoven, 1621 van kolonel Holtzapfel; geloofsbrieven van Berck en Willem van Lier als gezanten te Venetië.

Belangrijker voor ons is het archief der *Cinque Savii della Mercanzie*, de hoofden van den Venetiaanschen handel. Daarin bevinden zich vele Buste, die stukken bevatten aangaande den handel op de Nederlanden en dien der Nederlanders op Venetië.

24. Stukken over de Hollandsche consuls te Venetië en hunne betrekkingen tot dien staat, te beginnen met Ouwerex, als consul opgetreden 6 Nov. 1614. In een afzonderlijken bundel *Memoriale Mercantile* allerlei kleine consulaire zaken uit de 17de en 18de eeuw, ook betreffende de onderconsulaten op Zante, Corfu en Cefalonia.

39. Over Venetiaansche consuls in Holland. Hunne positie werd geregeld volgens de bepalingen van 1586. De eerste werd in 1676 voor zes jaren aangesteld op advies der kooplieden; hij heette Filippo Battista Castelli.

103. Kleine consulaire zaken betreffende Hollandsche kapiteins in Venetiaansche havens.

125/6. Veel over de fabricage van Hollandsche lakens in en om Treviso (1696) door den fabrikant Pieter Comans, die met 14 ervaren lakenbereiders was overgekomen en inheemsche en Spaansche wol gebruikte. Zijne fabriek werd later uitgebreid; naast haar verrezen andere. Reeds in 1672 was aan Gallittioli, in 1676 aan Bukerius octrooi voor dergelijke ondernemingen toegestaan „per fabricar i panni all' Olandese". Dergelijke plannen komen ook in de 18de eeuw herhaaldelijk ter sprake in verband met de oude privilegiën op dit gebied.

181. *Transito di Olanda.* Hierin veel over den lakenhandel. In de 15de eeuw (circa 1440) ging het vervoer nog ten deele te land, ten deele met de jaarlijks uit Brugge terugkeerende „galee di Fiandra"; voor het vervoer te land ontvangen de bezitters der galeien jaarlijks 30 dukaten van de lakenkoopers als schadeloosstelling. In dezen bundel liggen ook allerlei aanvragen uit Amsterdam, Leiden en elders om handel te mogen drijven over Venetiaansch gebied met de landen aan de Middellandsche Zee tijdens de oorlogen met Frankrijk op het einde der 17de eeuw. Merkwaardig vooral de aanvrage van 12 leidsche en 12 amsterdamsche fabrikanten dd. 30 April 1692.

Epilogo R. N. 14, p. 78. Klachten over roof van Hollandsche schepen (1600—1603).

Verder nog eene collectie brieven aan de *Cinque Savii* uit Den Haag (1701—1732), voornamelijk van Arigoni, over den Successie-oorlog en latere politieke zaken begin 18de eeuw.

Over den handel op de Nederlanden sedert het einde der 13de eeuw vindt men veel in de archieven van den Senaat, met name in de afdeelingen *Senato Misti* en *Senato Mar*, de eerste over deze zaken beginnende met 1293. Jaarlijks, ongeveer in het voorjaar, beraadslaagde de Senaat over aantal en bemanning der galeien, die men naar Brugge zou zenden om er handel te drijven: tonnenmaat, lading der gewoonlijk ten getale van 4 of 5 uitgezonden galeien, haar vertrektijd, de tijd harer terugkomst, de terug te brengen artikelen (wol, laken) worden nauwkeurig vastgesteld. Aan het hoofd der vloot plaatste men een aanzienlijk edelman. Aan de uitrusting der galeien mocht gewoonlijk ieder deelnemen maar de Senaat hield op alles toezicht, ook de kapiteins der schepen werden door hem aange-

wezen. Sedert 1325 moesten de galeien een priester en een dokter medenemen. Het verblijf der Venetianen te Brugge werd geregeld door overeenkomsten met de Vlaamsche graven; belangrijk was vooral de overeenkomst van 1322 met graaf Robert. De perkamenten registers van den Senaat uit de 14de eeuw zijn volledig bewaard en bevatten dikwijls uitvoerige berichten omtrent de beraadslagingen over de Vlaamsche expeditiën. Zoo b.v. dd. 20 Febr. 1346 (Reg. nº 24, p. 1 en 2). Vier nieuwe galeien zullen worden gezonden, met eene lading bestaande uit: »bombix filatus, curamen coccatum, cordovani, agnelline, pellataria, lumen de roça, ruba maçinata, fostagium, humapassa, pulvis zuccharius, aurum, pigmentum, cera, gotoni in lana«. De lading terug mag uit wol en lakens bestaan. De galeien moeten 25 April terug zijn en mogen slechts 40 dagen in Vlaanderen blijven; als zij niet gereed zijn om op den bepaalden tijd van daar uit te zeilen, mag de bevelhebber in overleg met de meerderheid der kapiteins en kooplieden het vertrek uitstellen. Iedere galei moet 10 »ballistores« medenemen; iedere koopman moet, gelijk bij den handel op Cyprus, voor wapenen zorgen. Nog uitvoeriger zijn de bepalingen van 20 Dec. 1346 (Reg. nº 27, p. 103v). In eene beraadslaging dd. 12 Jan. 1374 (Reg. nº 34, p 151 vlg.) wordt bepaald, dat vijf galeien zullen worden uitgerust, twee nieuwe uit het arsenaal, twee van het vorige jaar, een uit de beste voorhanden schepen; ieder schip moet 25 ballistores hebben boven 20 jaar oud; de kapiteins moeten 30 jaar oud zijn; de reis mag 50 dagen duren; bevelhebber zal zijn Pietro Gradenigo; hij mag geen aandeel in de lading hebben. Dikwijls bevatten de registers, vooral die in *Senato Mar* (1440—1550), niet anders dan opgave van het aantal der galeien en de namen der kapiteins. De berichten dienaangaande loopen tot het midden der 16de eeuw. In verband met een en ander staat eene correspondentie (*Commemoriali* XV, p. 76/7) dd. Aug. en Sept. 1461 over moeilijkheden te Sluis: burgemeester en schepenen van Sluis verontschuldigen zich 4 Sept. over de den Venetianen aangedane onaangenaamheden, waarom de galeien dit jaar naar Antwerpen waren gegaan en niet naar Sluis, »loco consueto, apto et usitato«. Ook in de geheime registers van den Senaat (*Senato Secreti*, Deliberazioni I, 1401—1430 en in de rubrieken *Patti* en *Commemoriali*) wordt soms over deze galeien gehandeld. De door den heer Levi naar aanleiding der hem verstrekte inlichtingen samengestelde lijst maakt melding van de voornaamste stukken over den handel op Vlaanderen, in deze en andere registers te vinden. Deze lijst is thans in het Rijksarchief aanwezig.

De geheime archieven van den Senaat (*Senato secreta*) bevatten vele belangrijke brieven, o. a. die van gezanten naar de Nederlanden, gericht aan den Doge (*Senato, Secreta* F[a]).

a. Brieven van Tommaso Contarini (1610). Daarin wordt vooreerst zijne reis over Bolsano, Innsprück, Augsburg, Heidelberg en verder langs den Rijn beschreven. Hij bezocht ook Frankfort, waar hij melding maakt van de talrijke faillissementen op de voorjaarsmis — van de 18 niet minder dan 8 van Hollanders, waarvan 5 uit Amsterdam. De reis duurde van 23 Maart, toen hij Bolsano verliet, tot 5 Mei toen hij te Arnhem aankwam. 8 Mei was hij te Utrecht, waar juist de burgertwisten van dat jaar aan den gang waren. Hij bewonderde er de prachtige troepen van graaf Ernst Casimir "tutte genti di perfetta qualità et di eccellente discipline, ma, che più importa, commandata o da principi o da soggetti di gran condizione, i quali non sdegnano di haver il nome di capitano di una semplice compagnia", zooals eenmaal ook te Venetië. Uitvoerig over de houding der burgerij en de heerschende spanning.

15 Mei. Bij Den Haag kwam de Prins hem te gemoet. Hij is den 12[den] ontvangen in de St. Gen., in tegenwoordigheid van prins Maurits en graaf Hendrik. Uitvoerige beschrijving der plechtigheid en der bezoeken van en bij Maurits, prinses Louise en Oldenbarnevelt.

Men spreekt hem later over eene nadere verbintenis tusschen de beide Republieken maar hij antwoordt "con molta riserva". Het nadere daarover in zijne "relatione". Einde Mei gaat hij heen na nog eens opzettelijk gewezen te hebben op de wederzijdsche handelsbelangen.

b. Brieven van Giovanni Battista Lionello en Cristoforo Suriano (1616/7). Vgl. de uitgave dier brieven in de Werken van het Hist Genootschap te Utrecht, Nieuwe Serie, n° 37. Het zijn vier bundels brieven. Bij den brief van Lionello dd. 8 April (aldaar, blz. 29 vlg.) behoort nog een belangrijke "Conto et calculatione" betreffende het staatsche leger: de compagnie te paard bestaat uit 70 man, wier soldij over 42 dagen met inbegrip van den ritmeester (met zes paarden), den luitenant (met 4 paarden), den cornet (met 3 paarden) en drie korporaals samen f 2432 bedraagt; de compagnie te voet bestaat uit 100 man, evenzoo met inbegrip van den hopman (met een jongen), den luitenant, den vaandrig, twee sergeants en drie "appuntati franchi", f 1402 soldij trekkend; vele compagnieën zijn thans slechts 70—90 man sterk. De officieren krijgen slechts betaling voor 32 dagen. De betaling wordt geregeld door de ordonnantie van 1599.

De eerste brief van Suriano is van zijne reis dd. 9 Juli 1616,

waarop hij Stuttgart en Heidelberg bezocht en met de vorsten der Unie raadpleegde. 6 Aug. is hij te Keulen. Bij deze brieven dd. 22 Aug. een van graaf Johan Ernst van Nassau met aanbieding van zijne diensten. In de verzameling, uitgegeven door het Hist. Gen. ontbreken verscheiden brieven, die hier aanwezig zijn, b.v. die van 13 en 20 Sept. 1616 en verder in het najaar over de voorbereiding der expeditie van Johan Ernst naar Venetië in overleg met den Franschen ambassadeur; de origineele overeenkomst met Johan Ernst van 1 October; onderhandelingen in het najaar van 1616 met de Nassau's. Deze brieven uit het najaar hebben veel geleden door waterschade.

Suriano gaat telkens naar Amsterdam om in overleg met prins Maurits, Johan Ernst, kolonel Wassenhoven enz. de uitrusting der expeditie te bespoedigen. Onderhandeling met Amsterdamsche kooplieden over den aankoop van pistolen, musketten enz. Men besluit de schepen drie voor drie af te zenden om geen moeilijkheden te krijgen bij Gibraltar; zoo deden ook vroeger de Hollandsche schepen gedurende den oorlog, als zij naar de Middellandsche Zee voeren, om geen argwaan te wekken. Een schip met 20 à 30 stukken heeft minstens 80 man noodig, waarvan een deel bombardiers; onkosten per maand f 1735; de bemanning bestaat dan uit den kapitein, den koopman, twee stuurlieden, den luitenant, den barbier, den bevelhebber der bombardiers, den kok, den bootsman en zijn maat, den schieman en zijn maat, den provoost, den bottelier, den schrijver, den trompetter, twee maten, 10 bombardiers, 47 matrozen, 5 jongens. Een schip van 300 ton met leeftocht voor twee jaar en 120 man kost aan romp, touwen en zeilen f 22000, 26 lepelstukken f 7000, 10 gotelingen f 2500, zes steenstukken f 1200, kruid f 5200, kogels f 1300, schuiftangen, kruiskogels en lantarens daarbij f 1300, 70 musketten f 560, 12 pieken f 144, touw f 200, sabels f 300, musketkogels f 200, onvoorziene uitgaven f 600, proviand f 26400, soldij f 4200. Alles te zamen ruim f 73000. Het uitzeilen der schepen wordt door tegenwind belet en het is zeer lastig de troepen gedurende dien tijd in orde te houden. De tegenwind houdt tot ieders teleurstelling aan tot in Februari 1617; er komen zelfs oproertjes voor onder de bemanning, vooral wegens slechte betaling en voeding. Eerst begin Maart vertrekken de schepen uit Texel en de Maas.

Behalve deze berichten bevatten de brieven allerlei mededeelingen omtrent gesprekken met prins Maurits, prinses Louise, Oldenbarnevelt en Aerssen over den algemeenen politieken toestand, met name in Duitschland en Italië. Den 14^{den} Maart vertrekt eindelijk ook graaf Johan Ernst met zijn staf. De

officieren van de beide regimenten onder zijn bevel worden allen opgenoemd met hun staat van dienst. Het eene regiment staat rechtstreeks onder hem met George Vere als zijn luitenant, den Franschen edelman Gulène als sergeant-majoor; kolonels: Hertog van Holstein en Willem van Nassau; hoplieden: Cluting, Woodhouse, Morlot, Melander, Brederode, Monbon. Het andere onder Rocquelaure met de hoplieden: Koop, Lanel, Westerbeeck, Fama, Metoni, Seiton, Van der Noot, Haan, Valore.

Bij deze brieven ligt ook een belangrijke brief van graaf Johan Ernst aan den Doge over den loop der expeditie met verdediging van zijn beleid en klachten over de hem aangedane behandeling en de ondervonden bezwaren.

c. Behalve deze brieven is er eene zoo goed als volledige verzameling van die der verdere Venetiaansche gezanten in de 17de en 18de eeuw, loopende over de jaren 1617—1643, 1668—9, 1709—1728, 1742—1744, dikwijls in cijferschrift maar met bijgevoegde oplossing. Daarbij zijn dan telkens gevoegd de door den gezant gedurende zijne reis ontvangen brieven en stukken van belang. Zoo bij den bundel 1619—20 de stukken over het verbond met de Republiek; bij den bundel 1668—9 allerlei over eene voorgenomen expeditie van Sommelsdijk naar het door de Turken bedreigde Candia, ook over gesprekken met De Witt over den politieken toestand van Europa.

Deze brieven staan dus in nauw verband met de Relazioni, de uitvoerige berichten na den terugkeer der gezanten door hen aan den Senaat gedaan, als welker aanvulling zij kunnen beschouwd worden.

Deze Relazioni, over welker beteekenis het na de mededeelingen door Leopold von Ranke daaromtrent en daaruit gedaan wel niet noodig is breeder uit te weiden, bevinden zich in de afdeeling *Senato Secreti* (Stanza 207). Die welke over ons land handelen, zijn te vinden onder de rubriek „Paesi Bassi", maar bij sommige Relazioni van de rubrieken „Francia", „Inghilterra", „Spagna" en „Germania" zijn ook berichten over de Nederlanden gevoegd door de gezanten, die behalve die landen ook de Nederlanden hadden te bezoeken of daarover hadden te handelen. Van deze laatste zijn onderscheidene uitgegeven in de collecties Albèri [1]) en Barozzi [2]). Van sommige zijn bovendien bij Ranke breede uittreksels te vinden. Ten onzent is slechts een dezer zoo hoogst belangrijke gezantschaps-

[1]) Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato, ed. Albèri (Firenze, 1839—1862, 15 vol.), over de 16de eeuw.

[2]) Relazioni degli Stati Europei lette al Senato, ed. Barozzi e Barchet (Venezia, 1856 vlg.), over de 17de eeuw.

berichten uitgegeven, n.l. die van Girolamo Trevisano dd. 1620, doch geheel buiten verband met de eveneens in het archief voorhanden brieven van dien gezant.

Het zal zijn nut hebben hier een overzicht te geven van de Relazioni betreffende ons land, die tot mijne kennis gekomen zijn. Volledig kan deze lijst niet zijn, daar het niet mogelijk was alle ongedrukte Relazioni der vier genoemde landen buiten de Nederlanden na te gaan om te zien, of daarin misschien ook in het bijzonder bericht werd gedaan omtrent bezoeken door de gezanten, hetzij bij de doorreis, hetzij opzettelijk aan ons land gebracht.

Vincenzo Quirini	(1506),	Relazione di Borgogna, gedrukt Albèri, I, p. 1 sq.
Gasparo Contarini	(1525),	Rel. da Carlo V, gedrukt bij Albèri II, p. 9 sq.
Nicolò Tiepolo	(1532),	» » » » » » » I, p. 31 sq.
Bernardo Navagero	(1546),	» » » » » » » I, p. 289 sq.
Marino Cavalli	(1551),	» » » » » » » II, p. 193 sq.
Federico Badoero	(1557),	» » Filippo II » » » III, p. 233 sq.
Michelo Suriano	(1559),	» » » » » » » III, p. 331 sq.
Leonardo Donato	(1573),	» » » » » » » VI, p. 426 sq.
Giovanni Michele	(1578),	» » Francia » » » IV, p. 393 sq.
Lorenzo Priuli	(1582),	» » » » » » IV, p. 405 sq.
Tomaso Contarini	(1610),	» dai Paesi Bassi, ongedrukt [1])
Girolamo Trevisano	(1620),	» » » » gedrukt in Werken Hist. Gen. nº 37, blz. 387 vlg.
Giorgio Zorzi	(1629),	» da Francia ed Olanda, ongedrukt [2])
Vincenzo Gussoni	(1631),	» d'Inghilterra ed Olanda, gedrukt alleen voor het eerste gedeelte bij Barozzi I, IV, p. 301 sq.
Aloyse Contarini	(1633),	» dai Paesi Bassi, ongedrukt [3])
Francesco Michele	(1638),	» d'Olanda, ongedrukt [4]).
Francesco Michele	(1674),	» da Francia, gedrukt bij Barozzi I, 2, p. 237 sq.
Soranzo en Valier	(1696),	» d'Inghilterra e d'Olanda, ongedrukt [5]).
Aloyse Mocenigo	(1706),	» dai Paesi Bassi, ongedrukt [6]).
Ruzzini	(1713),	» dal Congresso de Utrecht; ongedrukt [7]).

Er moeten ook nog andere Relazioni bestaan hebben, want blijkens de *Elezzioni del Senato*, waarvan hier de volledige registers bewaard zijn gebleven, zijn in de 17de eeuw nog verschillende gezanten hierheen afgezonden o. a. in 1625 Soranzo, in 1637 Moro, enz., die ieder ongetwijfeld eene Relazione hebben ingeleverd. In de archieven te Venetië vond ik geene

[1]) Archivio di Stato en Bibl. Marciana te Venetië.
[2]) Archivio di Stato te Venetië en Bibl. Comun. te Farrara.
[3]) Museo Civico te Treviso. Ongetwijfeld belangrijk.
[4]) Archivio di Stato te Venetië.
[5]) Museo Civico te Venetië.
[6]) Ibidem.
[7]) Vgl. De Jonge, slot zijner Voorrede. De Relazione ligt in de Keizerlijke Bibl. te Weenen.

andere dan hierboven zijn aangegeven, wat evenwel, met het oog op den korten tijd, dien ik beschikbaar had, niet wil zeggen, dat zij daar niet meer aanwezig zijn. Eene lijst der gezanten uit Venetië zou ook uit Resol. Staten-Generaal in Den Haag bijeengebracht kunnen worden. Veel over de verhouding tot de Staten-Generaal is ook te vinden in de Senaatsnotulen, bewaard in de afdeeling *Senato Corti.*

Van de boven als ongedrukt aangegevene teekende ik het volgende aan:

Relazione van *Tomaso Contarini,* ingediend 24 Sept. 1610 bij den Senaat. Een stuk van 45 folia, beginnende met een overzicht van den opstand tegen Spanje en de vorming van den staat, verder de beschrijving van ieder der provinciën afzonderlijk. De geheele reis uit en thuis, over Duitschland heen, over Frankrijk terug, heeft vijf maanden geduurd. Hij deelt veel mede over den handel, met name dien van Amsterdam en Dordrecht op de Oostzeelanden en elders heen. »Havendo in particolare la città Dordrecht metropoli d'Hollande infinito numero di vasselli mediocri, con i quali per i fiumi della Mosa e del Reno levano d'Alemagna non solamente vini in gran copia ma legnami ancora da opera, calcine, carboni, pietre miste e ferro in assai quantità, suppliscono in oltre al bisogno del vino con la bira, alle quali sono di modo assuefatti, che pochissimi sono quelli che non la levano ordinariamente e siccome la vendita di essa bira arrichesse molte città, che sono solite di farla, e dà trattimento a gran numero de vasselli, che la portano da luogo a luogo, così il consumo della medesima apporte rilevante utile al publico per il ratio, che vi è scritta sopra.« Ook over den Indischen handel en dien op de Middellandsche zee met opgave der daarvoor bestemde schepen. Ook de visscherij op Engeland en de scheepvaart in het algemeen. Daarna beschrijving van de inrichting des bestuurs, voor ons van weinig belang; ook van het leger en zijne betaling. Over de macht en het aanzien van prins Maurits: »45 anni, la statura più tosto mediocre, la faccia di color pallido ma facilmente s'infiama, il pelo tra il biondo et il canuto, ma la complessione molto forte e robusta. La sua maniera nel trattare ordinario è molto piacevole e cortese, nei commandi militari severa et in tutte le cose molto risoluta. Onde viene egualmente amato e temuto da ogni uno. Osserva la gravità con quei del governo ancora et caduno di loro procede seco con gran termini di riverenza et mons^r^ Benevel è il solo che ardisce mostrargli contrario nelle deliberationi, onde non passa fra loro buona intelligentia«. Beschrijving der garde en der stallen, van zijn omgeving en zijn kinderen, zijne

liefde voor prins Hendrik, den aangewezen opvolger. Zeer uitvoerige beschouwing over de verhouding tot de andere mogendheden; de alliantie met Frankrijk hangt aan Oldenbarnevelt, die in alle gewesten zeer wordt geëerd en de eenheid der gewesten vasthoudt.

De Relazione van Giorgio Zorzi [1]) (1629) ligt in *Senato Secreta* f^a 9. Zij is 22 groot octavo fraai geschreven bladzijden in omvang, waarvan ongeveer de helft over ons land. Eene hoofdzakelijk aan antieke berichten en aan Guicciardini ontleende aardrijkskundige beschrijving gaat vooraf. De auteur tracht blijkbaar een letterkundig stuk te leveren en giet zijne indrukken in antieke vormen. »Per considerazione generale e per isperienza infallibile gli elementi in Ollanda sono tutti o sconcertati o imperfetti o manchevoli. Il fuoco si nutra di turba, che è un misto d'acqua, di terra e di legno e come lentamente riscalde le membra così speditamente offende la testa. L'aria è un Protheo che nel corso d'un hora si transforma in mille sembianze inclemente per ordinario e peccante negl' estremi«. Hem valt zeer op »se non divitia almeno convenienza delle cose necessarie«, wat zij te danken hebben aan de zee. De steden zijn overal verspreid, de kleinste hebben 20 à 30000 inwoners, zegt men. »L'acqua è torbida, lenta et ontuosa et in vece di levare, come doverebbe per sua natura, ha per così dire bisogno di esser levata per accidente, e di questa e di pessimo grano si compone la birra bevanda degl' huomini; la terra è un' aborto della natura « Turf is na de melk, die hier zoo overvloedig is als de wijn te Venetië, het voornaamste voortbrengsel. De landbouw beteekent weinig, veel meer de veeteelt. Op alles liggen lasten, zoo hoog dat de impost soms hooger is dan de prijs zelf. Alles is duur, vooral wijn, olie, lakens, zijde en dergelijke: »il prezzo è posto nella volontà di che vende e nella necessità di che compra.« De menschen zijn best. »La modestia, la temperanza, la piacevolezza e il decoro parono di haver cominciato la vita con loro quando essi cominciarono a vivere. Col rispetto verso gl'altri acquistano dagl'altri la riverenza a se stessi. Abhoriscono il lusso e la crapula, di modo che la fama di loro tra essi è più tosto termine di buona creanza et habito di cerimonia che peccato di ebrietà e colpa di dissolutezza. L'insolenza di costumi, il mancamento della parola, la violenza del ferro pensata (sic), gli sturbamenti della notte e simili indignissimi tiri d'altri paesi non allegnano nel terreno dei cuori loro.« Zij hebben »la diversità de linguaggi«, ofschoon »non usciti dal clima nativo«.

[1]) Vgl. zijne Dispacci bij Barozzi, Serie II, 2, p. 211 suiv.

De vrouwen bemoeien zich ook met de zaken, "mantengono le corrispondenze et usano la penna e la lingua mirabilmente". De sekten heerschen hier, waardoor woeker en voorkoop en afzetterij hier "scuola aperta" hebben: "l'agente non conosce punto di scrupulo e il petente non si alterà all'uso." De troepen zijn 360 compagnieën te voet en 36 te paard, kosten 14 mill. in vredestijd, 22 mill. in oorlog. Het inkomen van den Prins is f 10000 als generaal, f 100000 als stadhouder, $\frac{1}{10}$ van alle prijzen als admiraal, verder "altri grossi et continui proventi", behalve "le rendite del suo patrimonio", dat men op 4 à 5 mill. begroot. "Per altro è Principe di bell' aspetto, di gran cuore, di molto contegno, di poche parole, di maniere affabili ma però grave e nel vestire e nei trattamenti pizzicà un tantino dello Spagnuolo. Principe a mio giudizio fortunatissimo per molti capi, tra quali non è per avventura il minore lo ritrovarsi per moglie presa a compiacenza d'occhio et a consiglio d'Amore una figlia del già conte di Sollis, suddito del Principe, dama ornata di bellezza esquisita e di qualità singolare, la quale per non mancare al merito di lei et alla reputation di me stesso salutatala conforme all'uso del paese baciandola, scoperto in quell' atto nel suo volto modestissimo tutti gli affetti d'un cuore ingenuo e tutti gli habiti d'un animo nobile e virtuoso." Amsterdam is "come una nuova maraviglia del mondo", vooral "la parte che chiamano A. Nuovo, singolare per la bellezza degl' edificii, per la larghezza e drittura delle strade divise da canali bellissimi con due ordini d'arbori gentili sopra ogni riva. Il governo è incomparabile et in particolare nelle cose della pietà, atteso che per quanto si vada o si cerchi non si vedono nè poveri nè infermi nè donne communi nè vagabondi nè altri simili." Toen hij er was (begin October) "nel quel tempo le navi sono o sparse o vegnenti et ad ogni modo ve n'erano all' hora in porto non manco di quattro cento." Verder over de O. I. C. met hare menigte schepen, 30000 soldaten en 3000 kanonnen, handels- en oorlogsmacht tegelijk.

De Relazione van Vincenzo Gussoni (1631), 30 folia voorzoover op ons land betrekking hebbende, bevat behalve eene voor ons minder belangrijke beschrijving der staatsinrichting o. a. een portret van Frederik Hendrik: "di bellissimo aspetto, di statura non inferiore ne surpassante il mediocre; nella faccia (conformamente al naturale olandese) candida e colorita, il rosso del polo che comincia a tramutar nel bianco, gli rende l'aria e il sembiante più grave e più accompagnato da maestosa venustà; bon disposto e vigoroso per la resistenza a qual si voglie patimento della guerra. Alle proportioni e temperamente del corpo così ben organizato correspondono le parti e

qualità dell' anima, che lo rendono amirabile nelle virtù heroiche e tra queste nella professione militare di soprafina intelligenza et di valore supereminente. Tutti le sue attioni danno saggio di gran senno, professa imitar la prudenza del padre e la virtù guerriera del fratello". Ook wordt Amalia's schoonheid weder geroemd. Hij kwam minstens eenmaal per week bij den Prins praten over politieke zaken. In Den Haag speelt na den Prins de Graaf van Kuilenburg een groote rol "per la vita che tiene molto splendida", als "cortegiano gentile et ufficioso" en invloedrijk lid der Staten-Generaal Zoo ook Randwijck en de beide Engelschgezinde Zeeuwen Beaumont en Vosbergen. Boekhorst "accreditato par la prattica che tiene del governo e per l'opinione d'huomo politico e litterato", is met den griffier Musch tegen Venetië: "Venetiani danno parole et non denari", zeggen zij. Dan Aerssen, de oude diplomaat. Het is zeer wel mogelijk, dat de Arminianen weder eens komen bovendrijven, vooral als het vrede mocht worden. Maar de oorlog is nog zeer populair, daar hij de Hollanders tot "patroni del Oceano" heeft gemaakt. Dan volgt de beschrijving van den handel, vooral dien van Amsterdam, gebouwd "su le rovine del negotie d'Anversa", thans afgesloten door Lilloo. De O. I. C. is machtig, de W. I. C. leeft van "pirateria sopra i Spagnuoli" maar zucht onder de verovering van Pernambuco, die veel geld kost. Het land der zeelui is Noordholland: "quanti sono huomini, tanti sono marinari". Hij heeft het beleg van Den Bosch bijgewoond en het kamp daar bezocht, 24 à 25000 man met 3 of 4000 ruiters, allen voortreffelijke oudgedienden. De verovering had volgens den Prins 18 à 20 mill. gekost. De verhouding tot Frankrijk is innig, minder goed die tot Engeland. Maurits zeide, dat men met Frankrijk goed moest staan "perche faceva del bene", en met Engeland "perche non facesse del male". Tegenover den Keizer zijn zij neutraal maar trekken een lijn met de Protestantsche vorsten, tegenover Keulen vriendschappelijk. In de Oostzee is eenige spanning wegens de lasten op den handel. Met Savoye hebben zij weinig te doen wegens den afstand maar de Hertog onderhoudt de vriendschap. Met Genua en Florence staan zij wegens den handel op goeden voet, zoo ook met den Turk. Zij willen Venetië helpen om de onafhankelijkheid der kleine Italiaansche staten te handhaven Met den Paus laten zij zich niet in.

Die van Francesco Michele (1638), 23 folia, handelt vooral over den strijd tegen Spanje sedert het begin van den opstand en over de kerkelijke zaken. "In Aya forse più di sei mille Catholici e questi non sono tanto osservati perche essendovene molti di nobili, pare che godano qualche privilegio per con-

nivenza. Hanno delle capelle secrete nelle proprie case, hanno dei prati, havevano due Gesuiti, qualche Dominicani, che vestono però tutti l'habito di secolare per coprire quanto è possibile le apparenze di religioso. Nella Zelandia e nella Frisia i Catholici sono pochissimi, mal trattati e perseguitati con gran rigore. Nelle habitationi dei Ministri de Principi, dove si fanno gl'essercitii liberamente, hanno l'addito aperto a loro piacere e respirano in particolare nella casa di V. S., della quale scaciato un mio capellano forfantissimo greco dell' Ordine di S. Francesco, che meco condussi, trovai un prete del paese, che con le prediche e con le espositioni frequenti del sanctissimo sacramento faceva benedire mille volte all' hora il nome della S. V." Over de Arminiaansche twisten en den Prins "di taglia o vogliamo dire natura ordinaria, di corpo assai pieno, di faccia è candida e colorita, molto prudente nei maneggi, molto affabile nelle conversatione." Weder over Amalia's "bellezza e virtù". Dan over de strategische ligging, het leger, de vestingen, den oorlog der laatste jaren, de zware lasten, die schijnen te moeten uitloopen op een nieuw Bestand. De twee compagnieën zijn staten in den staat. Verder over den handel. Boekhorst is slecht gezind jegens Venetië, overigens "anche così buono huomo che non mi fu difficile radolcirlo e guadagnarlo". Vooral "la destrezza e la suavità sono i mesi più facili per mettere in dovero e sottometter alla ragione questi popoli, che nei primi impresi danno alla volte nell' indiscretione e nel brutale. Così fuero i commissarii mandatimi alla casa dai Stati con la professa di non gredire l'ambasciador Borelle, se prima non precedeva la dichiarazione dell' Eccellenza di dar il titolo di Eccellenza ai loro ambasiatori". Er zou nog veel te zeggen zijn over wetten, magistraten, gewoonten, vrijheid, vrouwen, zeden, maar dat wordt hem te lang.

In de afdeeling *Miscellanea Codici* nog cod. 254 met de herhaaldelijk gedrukte Relazione van Aloyse Contarini uit Munster (1645).

De afdeeling *Miscellanea Manuscritti* bevat in Busta 60 een belangrijken brief over de komst van aartshertog Matthias naar de Nederlanden dd. 26 Nov. 1577, waarin de verwachting van een volledig fiasco wordt uitgesproken.

De fraaie *Salla Diplomatica*, een der schoone kloosterzalen, waarin dit archief voorbeeldig is opgesteld, bevat onder de brieven enkele voor ons van belang o. a. een van Alva uit Antwerpen dd. 13 Maart 1570 over de verdediging van Cyprus tegen de Turken, een van Aremberg dd. 23 Febr. 1571 over aan Venetië te bezorgen troepen, een van Mansfeld uit Amsterdam dd. 18 Oct. 1625 met verzoek om uitbetaling aan den koopman Bartolotti van de hem beloofde 40000 scudi per maand.

De *Biblioteca Marciana* bevat in hare rijke verzameling verscheidene codices voor ons van belang.

a. Cl. VII, Cod. 1093/5. Het brievenboek van Aloyse Contarini over zijne eerste ambassade naar Holland (1624—1626), allermerkwaardigste collectie van dezen besten Venetiaanschen diplomaat uit dien tijd, getiteld: *Registro di lettere dell' ambasciata d'Hollanda.* Cod. 1096 bevat de antwoorden enz. van den Senaat, even belangrijk.

b. Cl. VII, cod. 1114. Behalve de Relazione van Tomaso Contarini (1610), zijn brievenboek en verschillende door hem ontvangen brieven o. a. van Justinus van Nassau en den Hertog van Gulik-Neuburg. Verder eene kostenberekening voor eene expeditie van 12 schepen naar Indië ten behoeve der Staten-Generaal dd. 10 Febr. 1609, samen met 1600 man, berekend op bijna 2 mill. Eindelijk (fol. 209) een fragment der Relazione van Gasparo Contarini (1525) over de Nederlanden.

c. Cl. VII, cod. 1115. Uittreksel uit de Relazione van Tomaso Contarini, 24 Sept. 1612 in den Senaat voorgedragen, met aanteekeningen over de regeering der Republiek. Verder een „Compendio delli stati et governi di Fiandra" (1578), blijkbaar in verband met de Relazione van Giovanni Michele.

d. Cl. VII, cod. 1261. Ontboezemingen over den val der Republiek dd. 1 Juli 1672. Ook in cod. 882.

e. Cl. XI, cod. 20. Hierin gedichten van Barlaeus (Apologia falsi vatis en Ad Balth. Bonifacium Encomiasta) en zes brieven van De Groot aan Schikardus, „philologum et mathematicum celeberrimum Tubingensem" (1629—1634).

f. Cl. XI, cod. 96. Hierin zeven brieven van Daniël en Nicolaas Heinsius aan J. B. Donius (1646—1647).

g. Cl. XI, cod. 97. Hierin brieven van J. G. Graevius aan Falconerius en 33 van Nicolaas Heinsius aan denzelfden (1669—1671).

h. Cl. XI, cod. 255. Relazione delle Religione Catolica in Ollanda.

i. Cl. XIV, cod. 47. Lamberti Vossii Naenia in mortem Aldinae catellae Hieronymi Aleandri (fol. 90) en Grotii Hyposchema in eandem (fol. 95).

k. Cl. XIV, cod. 221. Brieven, door Jacobus Morelli overgeschreven, o. a. van Daniël Heinsius aan Dominicus Molinus, dd. 13 April 1622.

Het *Museo Civico* bevat meestal afschriften uit bij de Venetiaansche familiën berustende papieren. Daaronder in de collectie *Cicogna:*

Cod. CXLI, 1265: Relazione van Mocenigo (1706).
Cod. DCCCIX, 3157: Relazione d'Inghilterra a Olanda.
Cod. CCXIV, 3045: Relazione dello congresso (1698).
Cod. CCLI, 3058, Differenze de la Rep. di Olanda e di Venezia (1784).
Cod. DCCCXXVI, 2866: Lettera dei Stati d'Olanda al Re di Francia (1671).
Cod. DCCCXXVII, 2864: Responsori dell'amb. di Francia (1628).
Cod. DCCCVI, 3157: Verdrag tusschen de Staten en Engeland.
Cod. DCCCCLXIX, 3111: Trattato della storia della chiesa di Olanda, uit een 1754 te Keulen gedrukt boek.
Cod. MDCCXCV, 2726: Relazione van Tom. Contarini (1610).
De *Rerum variarum collectio*, Cic. 1139, bevat op p. 1253 een Discorso sopra la Fiandra (1573), nel quale si convengono costumi, richezze, forze, qualità, sito e modo di governo dei Paesi Bassi, begint: »Giulio Cesare, quel cortese Principe, quel elevato ed ambizioso cittadino« ..... Cic. 1173 eene Relatione succincta delli Stati Generali (5 April 1672). Cic. 2726 een protest tegen de behandeling der Katholieken (1725).
De Collectie *Lazzari* bevat in Busta 115 eene Informazione naar aanleiding eener klacht van den Hollandschen consul (14 Maart 1721).

BOLOGNA

Het *Archivio di Stato* bevat o. a. de archieven der oude Universiteit en daaronder op de studentenlijsten tal van Nederlandsche namen.
De *Biblioteca dell'Università* bevat in de verzameling *Miscellanea*, nº 3 (59) een langen anoniemen brief over den toestand van Europa in 1688 vooral met betrekking tot de Republiek en Engeland. De schrijver ontkent, dat Frankrijk de oorzaak van den oorlog zou zijn of dat de beide koningen zich heimelijk verbonden zouden hebben om de Republiek aan te vallen. »La vera ragione presente vi la dirò in pochi periodi.« De Staten »erano nauseati oltre il vermine della sofferenza delle procedure di continuati strapazzi che la Francia per molti anni ha pratticato con loro, lo sforzo dei maneggi superbi, delle risposte acerbe, patronigiando come fossero servi, le sodisfattioni o negate o schernite, i zegni arrestati, le merci sequestrate insegnarono agl'Olandesi di studiare il ripiego di guardar meglio

la loro sovranità, onde debattandone i loro gabinetti il punto di trovare qualche riparo all' esterminio che doppo l'espulsione degl' Ugonotti di Francia e doppo le mine che s'andavano fabricande in Inghelterra alla rovina della religione Protestante soprastava manifestamente a loro medesimi, inclusero del doversi interessare tutti gli animi di religionarii ad una particolare unione e formare un terzo partito en Europe, che possa bilanciare la corona d'Austria e di Francia."

De rijke brievenverzamelingen van Trombelli en Zanetti uit de 18de eeuw zijn voor onze geschiedenis van geen belang.

De *Biblioteca Comunale* bevat voor ons niets bijzonders.

FLORENCE

De inrichtingen, die hier voor een nader onderzoek in aanmerking kwamen, zijn: *Archivio di Stato*, *Biblioteca Nazionale*, *Biblioteca Laurentiana*, *Biblioteca Riccardiana* en *Biblioteca Marucelliana*.

Het meest belovend voor het doel, niettegenstaande de weinig belangrijke rechtstreeksche betrekkingen van Toscana tot ons land, was het *Archivio di Stato*, over welks inhoud met betrekking tot ons land men reeds eenige kennis bezat door de artikelen van den heer W. M. de Jongh in den *Nederl. Spectator* voor 1878 en 1879 [1]), die een overzicht aanbieden van den inhoud der 14 bundels *Fiandra ed Olanda*, vooral met het oog op de berichten aangaande Nederlandsche kunstenaars en hunne werken in Florence's kunstverzamelingen, waarin hij levendig belang stelde. Ook de uitvoerige mededeelingen door den consul der Nederlanden te Florence, Comm. Ernesto Zenuti, verzameld ten behoeve der Tentoonstelling van het Nederlandsche Zeewezen (Catal. der Tentoonst. nº 2143) [2]), stonden mij bij de voorbereiding van mijn onderzoek alhier ten dienste. De welwillende medewerking van de heeren Alessandro Gherardi en Carlo Carnesecchi, archivarissen in het Staatsarchief, maakte mij den arbeid betrekkelijk gemakkelijk in de gedurende dit jaargetijde bijzonder kille lokalen, waarin de rijke schatten van dit archief moeten bestudeerd worden. Ook den direttore Pietro Berti heb ik te danken voor de tegemoet-

[1]) 1878, blz. 212 vlg.; blz. 223, 231, 318, 381. Eene italiaansche bewerking van een en ander is opgenomen in de *Rivista Internationale* van 1879.

[2]) Thans in het Rijksarchief te 's Gravenhage.

koming, waardoor het mij mogelijk werd ook buiten de vastgestelde uren en dagen in het archief te arbeiden, al kon hij in de kilheid der lokalen geen verbetering aanbrengen.

Vooreerst onderzocht ik de bundels van het *Archivio Mediceo*, genummerd 4253 tot 4265 *(Fiandra ed Olanda)*, loopende over de jaren 1549 tot 1699 en blijkbaar getrokken uit het algemeene *Carteggio universale* dier archieven.

n° 4253 (1549—1626) bevat een aantal belangrijke brieven:

1. Frederik Perenot aan Cosimo I, dd. Cambrai 22 Febr. 1559, over het verblijf van de Hertogin van Lotharingen, die vergezeld van den Prins van Oranje en haren zoon den Koning te Bergen hoopt te vinden.

2. Gonsalvo Perez aan Cosimo I over de toestanden in de Nederlanden (1557). Ook van Alva uit dit en het volgende jaar.

3. Brieven van Giovanni Battista Guicciardini, agent te Brussel, aan den Groothertog, beginnende met 1564 in den tijd na het vertrek van Granvelle. Hij schrijft dd. 4 Juni 1564: "quanto alla cose del paese, tutto va al solito pacificamente et questi Pricipi continovan d'essere molto solliciti alli negotii, ne della ritornata del Cardinale si parla per hora." De Engelschen hebben hunne wolschepen na heel wat onderhandeling op Emden gericht tot schade van de Nederlanden maar ook zij zullen veel schade lijden bij de moeilijkheden.

25 Febr. 1568. Chiappino Vitelli is druk aan den bouw van het kasteel te Antwerpen. Het land is kalm "ma si pensa bene che si comincierà presto a decapitare di quelli gentilhomini privati, che sono stati presi lungamente, et che si darà principio alle confiscationi".

7 Maart 1568. De Paltzgraaf heeft de "grosse barche" tegengehouden, die "per li mercanti d'Anversa circa 540.000 in reali d'argenti e per circa 3500 di drappi di seta di tutte parte d'Italia e massimamente di Genova" aanvoerden. Hij heeft alles laten opslaan in een zijner kasteelen, bewerende wel vrijgeleide te hebben gegeven voor de kooplieden maar niet voor het geld. Men zegt, dat hij Condé daarmede wil helpen.

14 Maart 1568. De Paltzgraaf heeft nog een "gran barca" tegengehouden, zoodat de schade nu 1 mill. scudi bedraagt. De kooplieden van Straatsburg, Basel enz. hebben geprotesteerd, zoodat hij waarschijnlijk alleen het geld der Genueezen voor Alva bestemd, circa 150 à 200.000 scudi, zal houden.

2 Jan. 1569. Moeilijkheden met Engeland over de "maladetti heretici", de Watergeuzen, die duurte en hongersnood in het land veroorzaken.

23 Jan. 1569. Bij de houding van Frankrijk en Engeland staat "una terribile guerra" te wachten.

Deze bundel bevat vele brieven van Guicciardini, maar fragmentarisch; veel meer van hem in den *Carteggio generale* over deze jaren. Bovendien ook een aantal brieven van Piero Spinelli uit Antwerpen (begin 1568) over de bezwaren, die hij als consul had om het sedert Karel V hier gevestigde consulaat te handhaven tegen de andere vreemdelingen. Verder allerlei avvisi over de gebeurtenissen van 1568 en belangrijke brieven van Alva zelven dd. 9 en 25 Nov. 1568 over den toestand des lands aan den Groothertog. Verder merkwaardige brieven o. a. van Guicciardini over de gebeurtenissen in het najaar van 1576, en van verschillende Nederlandsche edelen (Aerschot, Aremberg, Epinay enz.). Ook van Albertus en Isabella. Enkele van prins Maurits, b.v. dd. 21 Dec. 1615 over den achitect Constantino de Servi, die het plan had gemaakt voor een nieuw paleis op het Binnenhof, zelfs een houten model daarvan, wegens de kosten niet uitgevoerd

n° 4254. Avvisi di Fiandra (1542—1579).

Wederom vele brieven van den agent Guicciardini sedert 1548, beginnende met handelskwesties voor den Raad van Brabant; verder over de feesten te Gent bij het bezoek van Philips II in 1549. Bij de brieven van Guicciardini als bijlagen tal van stukken over den opstand. Correspondentie van don Sancho de Londoño en Chiappino Vitelli met den Groothertog over Alva's militaire maatregelen sedert 1567. Ook brieven uit Amsterdam over den toestand aldaar in het voorjaar van 1573. Eindelijk van Guicciardini uit Keulen (1579)

n° 4255. Avvisi di Fiandra (1580—1599).

Verzameling bijlagen van Guicciardini's brieven enz. en andere losse berichten.

Belangrijk een Discorso di Mauritio alla città d'Anversa intorno agli affari dei Paesi Bassi (1590): lange uiteenzetting van 18 blz. op verzoek van den magistraat van Antwerpen over het gebeurde sedert de komst van Anjou hier te lande. Sommige avvisi zijn geteekend door den agent Girolamo de Rossi, Guicciardini's opvolger sedert omstreeks 1590. Verder belangrijke berichten van militairen aard van Pietro Piccolomini uit het Spaansche leger op de Fransche grenzen, maar ook over het beleg van Sluis, zeer uitvoerig.

n° 4256. Avvisi di Fiandra (1600—1619).

Dergelijke bundel. Hierin o. a. een zeer merkwaardige brief van een Florentijnsch officier over den slag bij Nieuwpoort dd. 4 Juli 1600, versch onder den indruk der nederlaag. Hij zegt, dat na de »segnalata vittoria« van Zondagmorgen (bij Leffingen) de vijand »un luogo avantagissimo« had gekozen: »havevano il vento per loro e i nostri al contrario perche la sabla ed il

fumo della polvera devalono nel volto". De Walen vochten goed en namen 33 vaandels, den vijand naar de zee terugdrijvend, maar de ruiterij was slecht "e tutta a un tempo ne fece essere la cavalleria malissimo giudata, che le suoi squadroni furono rotte e li ammutinati fecero malissimo e le compagnie della guardia malissimo come si dice. S. A. si mostrò come un leone e caricò alla medisima colla cavalleria ma fù seguitata fiaccamente, dopo si messe nelle squadroni, che combattevano fine all' ultimo, talmente che fù ferita d'un colpo d'alabarda nella testa ma non è periculosa. Il conte di Pondevi ammattò colui che ferì S. A., la quale fù abbandonata da tutte le sue guardie et arcieri, trovendose con 500 o 600 de suoi domestici, uno de quelli era il conte di Legien, che haveva havuto la carica delle insegne, che ha dato buon conte di se. Questo combatimento durò tre ore e dopo ognuno si salvò perdendo tutte le insegne. S. A. venne a Bruges all' alba del giorno e venne hiersera in questa città, che per mio giudizio lo doveva iscusare per molte ragioni et è stato mal consigliato. Ritorniamo domani per unire le gente disperse. Noi abbiamo ancora tre mila huomini interi che non hanno punto combattuto, e sono a Dame, ove uniscono gli altri." De vijand verloor nog meer, dubbel zooveel als de Spanjaarden, maar hij bleef meester van het slagveld Het is jammer, want wij hadden hem in den val gehad, als de zege ons was geweest; ook als wij hem slechts hadden tegengehouden, "egli era perduto sicuramente", want hij was "in tutto pericolo del mondo e così combatteva per sua vita". Zware verliezen, vooral bij den hoogen adel, ook onder de Florentijnsche contingenten. De vijand heeft ook nauwelijks 4000 man bruikbare troepen meer. "Dio ci doni meglior fortuna per l'avvenire". Andere avvisi handelen over het beleg van Oostende en over pogingen om van Antwerpen uit Lilloo te verrassen. Te Antwerpen zijn nog Florentijnsche kooplieden. Opgaven omtrent Italiaansche officieren voor Oostende.

Verder eenige avvisi uit Amsterdam van den koopman aldaar Abraham Luz (1604) aan den agent Van der Neesen met uitingen over de verwachtingen, door de ballingen in het Noorden vastgeknoopt aan den uitslag van het beleg van Oostende, als Spinola dit moet opgeven, berichten over het beleg en over monsters zout, die hij naar Florence overzendt. Andere avvisi uit Brussel en Antwerpen van den officier Francesco Huberti, van militairen aard over de bewegingen van Spinola. Eindelijk een belangrijk verhaal in het Hollandsch over de gebeurtenissen te Moscou sedert Februari tot 15 Juni 1605, van de hand van een Hollandsch koopman aldaar en gericht

aan den staatssecretaris Vinta, 20 blz. lang, beginnend: "Averdien dat eenen van den voornaempsten ende strijdtbaersten Boyaren genaempt Peeter Fendrovits Vasmannoff, welcker de vesting Novosmersky-gorod tegens den genoempden Dimitrii Ivanovits . . . ."

N° 4257. (1614—1622). Avvisi d'Olanda ed Fiandra.

Verzameling van geregelde berichten uit Den Haag van een ongenoemden agent aldaar, vooral na 1620: berichten over de stemming hier te lande na den afloop van het Bestand en na het verlies van Gulik. Verder nog enkele uit Brussel, geregelder sedert 1625 ook uit het kamp voor Breda.

N° 4258 (1623—1624). Avvisi di Fiandra ed Olanda.

Berichten uit Den Haag en Brussel, elkander aanvullend. De toestand in het najaar van 1623 wordt als zeer gevaarlijk voor de Staten beschouwd met Tilly te Emden, Cordova te Wesel en Spinola te Brussel "capitani tutti di molta esperienza, di gran valore e che reggono eserciti numerosi, disciplinati, obbedienti et avvalorati da un lungo corso di prosperi successi" (dd. 15 Sept.). Uit Amsterdam brieven van den koopman Dirico Renieri (Dirk Reiniersz.) over handelszaken, dikwijls met gedrukte Amsterdamsche koerslijsten van handelsartikelen, berichten over aangekomen of vertrokken schepen en hunne lading. Den 26 Dec. 1623 meldt hij, dat behalve eene vloot van 30 schepen 4 groote Oostindievaarders gereed liggen met rijke lading en talrijke bemanning: "conduchono con essy loro 40 a 50 figlie di bassa qualità di età da 16, 17 a 20 anni . . . . li quali vogliono le dare mariti per populare la città di Giachatra, ora nominata da nostri Battavia Nova". 3 Dec. 1624 over den aankoop van salpeter en buskruid op aanwijzing der regeering te Florence. Achteraan een bundel, getiteld "negotio di Pitti per Fiandra", met brieven van den agent Franceschi te Brussel over lichting van troepen door don Lorenzo dei Medici ten behoeve van Spinola en belangrijke stukken over het beleg van Breda, o. a. een fraaie kaart in kleuren van dat beleg, en beschrijving van Maurits' pogingen om de stad te water te ontzetten.

N° 4259 (1618—1626). Avvisi di Fiandra ed Olanda.

Oorlogsberichten. Brieven van Ant. Lion. Pitti uit Brussel 1622. Verder van Franceschi, die zich beroemt (dd. 19 Aug. 1622) in 1603 ook de indienstneming van Spinola door de Brusselsche regeering te hebben voorbereid en daardoor diens roem te hebben bevorderd. Don Lorenzo kan evenzoo een schitterende loopbaan verwachten, vooral wanneer men hem hier een graafschap koopt b.v. Charolais of St. Pol: "audaces fortuna juvat". Andere avvisi van de officieren Giunta en Albergotti uit Brussel, van Pietro Medici en Giuseppe Roselli

uit het leger. Van Renieri handelsbrieven over kruid en salpeter, over de kaperijen der Duinkerkers, koers- en cargolijsten van aangevoerde produkten. Een tweede bundel bevat brieven van den agent Van der Neesen uit Antwerpen (1602—1616); een derde avvisi van den aartspriester aldaar Baldassare Nardi en van De Lormes (1620), verder van De Bran uit Brussel (1640); een vierde andere weinig belangrijke avvisi (1624—1638).

N° 4260. A. en B. (1666—1670).

Correspondentie van prins Cosimo (later Cosimo III) met den landvoogd te Brussel Castel-Rodrigo, den internuntius te Brussel, Nicolaas Heinsius, Pieter Blaeu (over boeken) e. a. Belangrijk vooral de reeks latijnsche brieven van Nicolaas Heinsius, beginnende 11 Dec. 1667 en handelende over de reizen van den prins in de Republiek en de dientengevolge aan Heinsius verstrekte opdrachten voor den Haagschen schilder Nason betreffende bestelling en aankoop van schilderijen [1]); antwoorden van den vorst daarop.

11 Dec. 1667. Heinsius aan den prins tot begeleiding van zijn „epigramma ut concinnae orationis parum, sic plurimum pietatis" gericht „Magno Hospiti Cosmo Mediceo" (vgl. Worp, Huygens' Gedichten VII, blz. 153).

12 Febr 1668. De prins aan Heinsius met afscheid en verzoek „d'ordinare ad uno di cotesti Pittori più diligenti che mi fasciano i ritratti di Madam^la^ de Warfusée et di Madama de Wassenaer, quali io bramo di condurre in Toscana per saggio della bellezza che ho ammirata in cotesta Nobiltà e per motivo insieme di conservar verso quelle il riconoscimento che da me richiedono li atti di compitenza a me compartiti." Heinsius kwam dien dag zelf afscheid nemen; de brief ging daarom niet weg.

22 Febr. 1668. Heinsius aan den prins. „Ex duabus sororibus Wassenariis, quae choreas Hagae Comitum nuper agebant, minorem natu praestare forma sunt qui arbitrentur; sic tamen et alteram sororem habitu corporis magis procero magisque decoro conspicuari fateantur. Hanc dico cujus saltantis lateri adhaerebat D. Opdamius. Eam ipsam igitur vivis coloribus exprimendam curabimus, quam Cels. V. mihi designare est dignata. Idque iam effectum dedissem, nisi pictor abfuisset domo per totum octidiem sed qui perendie ad suos rediturus esse credatur."

27 Febr. 1661. De prins uit Bremen aan Heinsius, verzoekt „d'ordinare al Pittore che faccia l'imagine d'ambidue et in oltre ancora della Mad^lla^ de Ghent, si che, compreso il primo di Mad^lla^ di Warfusée, i ritratti mittendi sian cinque."

---

[1]) Vgl. over een en ander: De Jongh l. l. en Onze Eeuw, 1901, afl. 4.

13 Mei 1668. Heinsius aan den prins: "Pictor Haganus dum operam multa cunctatione procrastinet rubore equidem iustissimo me totum atque indignatione non modica implevit, quem flagitator hortatorque tantum non quotidianus ad officium excitavi quoties per morbi intervalla compellari a memet ipso potuit. Nunc in dies admodum paucos supremam manum tabulis fore imponendam pollicetur, in quibus minimum laboris sit reliqui idque circa vestitum unius atque alterius ex virginum numero, quod et ipse testis oculatus adfirmo, acturus tota de re copiosius coram cum negotiatore Ferrono qui ante profectionem a me convenietur. Apud ipsas virgines, quas vivo colore exprimendas sese dederunt, gratiarum actione iam sum defunctus." Hij zendt hem nog een portret van Sophia Amalia van Nassau, dat hij bij Nason in diens winkel had gevonden. Ook brieven van prins Willem III, Johan De Witt, d'Estrades, Temple, Gamarra, Pomponne, Opdam, Hoorne, Graevius, Gronovius enz., dikwijls met dankbetuiging, aanbieding van geschenken, berichten over opdrachten, enz.

Een aantal brieven van den agent te Amsterdam Francisco Ferroni over handelszaken met bijvoeging van koerslijsten en Amsterdamsche couranten, ook soms over politiek, verder over uitgevoerde bestellingen van schilderijen en zeldzaamheden.

1669. Heinsius uit Stockholm aan den prins over diens tweede voorgenomen reis naar de Republiek, verscheiden brieven o. a. 10 Juni, dat "de Haagsche schilder" nog niet klaar is.

N° 4261. (1671—1674).

Lange reeks van brieven van Heinsius, geregelde berichten bevattend over de politieke toestanden sedert 1672 [1], over wetenschappelijke zaken en bestellingen. Brieven van Van Ghent, Wassenaer-Obdam en Wurtz. Avvisi van Lorenzo Magalotti uit dien tijd met bijvoeging van pamfletten, berichten omtrent zeeslagen en veldtochten. Dergelijke reeks van Ferroni en Guasconi uit Amsterdam, met bijlagen: koerslijsten, cargolijsten, couranten, pamfletten enz. Een gedrukt formulier met opgave van transportprijzen (1673) voor goederen langs den weg Harlingen—Dokkum—Groningen—Emden—Vorden te water, per kar over Oldenburg naar Bremen en vandaar over Hamburg naar Frankfort, Leipzig, Neurenberg, Straatsburg, Bazel, Venetië, Genève, Livorno, Genua; deze transportzaak werd ondernomen door Philips David Vrolik te Amsterdam en was tijdens de versperring van den zeeweg door den oorlog van veel belang voor den handel; de prijzen waren per 300 pd. gewicht:

[1]) Een groot aantal der minuten van Heinsius is aanwezig in de Leidsche Univers. Bibl. (collectie Burman).

Amsterdam—Bremen .	4	rijksd.
Hamburg	6	"
Neurenberg	12	"
Frankfort	12	"
Leipzig	10	"
Venetië	30	"
Genève	22	"
Straatsburg	16	"
Basel	18	"

In het bijzonder worden hierbij gevoegd prijzen voor lakens en specerijen naar Italië, voor zijde en geitenvellen terug.

N° 4262. (1674—1676).

Wederom geregelde latijnsche brievenreeks van Heinsius met minuut-antwoorden, bijna wekelijks, zeer merkwaardig. Een tweede reeks van den koopman Manuel de Belmonte, agent van Spanje te Amsterdam. Een derde reeks koopmansbrieven van den agent Frans Schilders te Antwerpen. Een vierde van den agent Guasconi, ook weder over kunstzaken nu en dan. Verder nog van Magalotti uit Amsterdam, enkele andere brieven van den Heer van Kniphausen over witte faisanten en van Wicquefort met klacht over het niet betalen van zijn vast "quartier" van pensioen door Guasconi. In de brieven van den laatste eene opgave van gemaakte onkosten voor de toezending van schilderijen van Van Mieris dd. 24 Mei 1675, in verband met verschillende andere brieven over bestellingen bij dezen. "Pagato al Sign. Miris in tre volte per resto dell' ammontare della pittura ultimamente conseguata . . . . . 1825.—

Pagato al sopradetto per costo della cornice di llano ch è attorni il sudetto quadro . . . . . 35.—

Per trasportar di Leyden a quì il sudetto quadro, spese di cassa di legno et il med. amballagio e dazii 30.12

22 Maggio, pagato al Sign. Miris per costo del quadretto già trasmesso a S. A. S. . . . . 750.—

sc. 2640 12

N° 3263. (177—1684).

Wederom geregelde brievenreeks van Heinsius tot 25 Febr. 1681, vol aardige berichten over de politiek, den loop van de oorlogszaken der Republiek, ook binnenlandsche zaken, wetenschappelijke gebeurtenissen. Als voorbeeld een dd. 10 Dec 1676.

Serenissime et Celsissime Princeps. Quamquam et valetudo et inopia argumenti epistolaris interpellant me subinde ne assiduus sim in scriptionis officio, video nihilominus favorem Cels. V. S. quovis thesauro potiorem continuo beneficentiae non interruptae cursu in me derivari: uti testantur binae litterae

a. d. XI et XVII Nov. exaratae, quarum proxime copia mihi est facta. Ceterum, Princeps Serenissime, etsi nemo est inter nos rei publicae admotus quin intelligat quanto in discrimine res Siculae versentur quantumque inde mali impendat et nobis et aliis per Europam populis re nautica florentibus, contemplati tamen supinam quandam et fatalem quam Hispani in hoste qua sistendo qua submovendo prae se ferunt oscitantiam non esse sitam in solis viribus Belgarum foederatorum ut occurratur huic malo, et vident ultro et fatentur. Quod nisi aut animos deiectos erigunt alacriter Hispani aut Britanni nobiscum veniunt laboris in partem, metuendum equidem est et unice metuendum ne latius propediem haec pestis emanet. Pro angustis attectisque rebus aerarii apud nos publici auxilium non modicum quotannis Dano tenemur praestare. Armandae praeterea naves bellicae non paucae, quae onerariis nostris huc illuc vela facientibus sint praesidio. Ut res Siculorum collapsas restaurare nec opis sit nostrae nec exspectandum ab Hispanis id ut fiat, qui quanta belli navalis imperitia laborent utinam nec nobis nec hosti compertum esset! Quicquid tandem illi de classe in maius augenda jactant et pollicentur! Interim maximum momentum pacis aut promovendae aut in longum protrahandae nec sine probro amplectandae hic verti apud omnes est in confesso. Princeps Arausionis iam ex Zelandia pedem movisse dicitur et quidem amoto Theologo illo qui ad sacrarum litterarum professionem Principe invito fuerat promotus. Sed omnes ea in insula turbae ac dissensiones esse hoc facto sopitas vix persuadeor ut credam. Tandem pro tribunali recitata est hoc in foro sententia, qua Petrum Grotium intentati criminis absolvit judex multis factum approbantibus nec paucis indignatis ut sunt tempora et factionum inter nos studia, quibus graviter laboramur. Apparatus bellici a parte Hispana per hanc Belgiam lente procedunt in annum proximum ut Gallos per vernam tempestatem aut Cameracum aut Valencenas aut Hannoniae Montes aut Namurcum denique obsessuros et expugnaturos esse priusquam nostri ex hibernis emergant praevideamus, utinam non veri augures! Deus Optimus Maximus praesidio celesti Cels. V. S. tutatur.

Seren. et Cels. Princ.

H. C. CIↃIↃCLXXVI a. d. X Dec. Gregor.

Cels. V. Ser. humillimum in modum mancipitus,

Nicolaus Heinsius.

13 Sept. 1678. Obsequia mea cum debitum in modum non ita nuper testabar Cels. V. S. eo deducta res videbatur, ut pacis ardentissimum flagitatae ac cupitae in modum compotes nos

tandem factum crederemus. Ceterum aliae post alias rixae ac contentiones exortae a Gallicana parte quae rem quam utraque nos manu tenere iam rebamus lubricam ancipitemque reddiderunt meque dum eventum iurgii praestolor tenuerunt suspensum ac revocarunt multo tempore ab exarandis ad S. C. V. litteris nihil praeter incerta quaevis ac parum explorata nuntiaturis. Pertinet et ad gloriam gentis utramque nostrae quod ante pacem compositam post diversa belli compluria Montes Hannoniae Gallicanis armis iampridem circumsessos omnique commeatu exclusos iamque ad famem praesentissimam ac veram vitae belloque necessariorum summam redactos inopiam ivimus assertum armata manu hoste depulso viarum ad urbem ducentium angustiis post accerrimum ac cruentissimum certamen, quo plurimi utrimque ceciderunt.

Enkele brieven van prins Willem III met dankbetuigingen enz. en ter begeleiding van zeldzaamheden voor het groothertogelijk kabinet en stukken voor de schilderijenverzameling. Brieven van Belmonte en Schilders als boven, van Gronovius en Graevius (o a. over den dood van Heinsius 7 Oct. 1681; hij had een groot aantal zijner papieren laten verbranden), van Pieter Blaeu. Ook van Guasconi met berichten van denzelfden aard als boven, o. a. over onderhandelingen met Van Mieris en Dou, over boeken betreffende Hollandsche en Vlaamsche schilderkunst.

29 Jan. 1677. „La missione costi del ritratto del Dou quale gradirò sia pervenuto a perfezione stando bene che al Sign. Fini di Livorno". Een „ritratto di Dou" is afgezonden, „il quadro del ritratto" zal volgen.

5 Maart 1682. „Ho fatto diligenza per trovare il libro mi prescritto dei Pittori fiamminghi. Ne ho trovato uno che contiene li famosi maestri stati da cento anni in quà in lingua fiamminga con le sue figure." Een ander boek voor f 16 te krijgen is de „Accademia della Arti" (1682). Over aankoop van schilderijen van Vlaamsche meesters een en ander in de brieven van Schilders uit Antwerpen.

N° 4264. (1685—1695).

Correspondentie met Pieter Blaeu, ook over politieke zaken van omstreeks 1690; met Guasconi van denzelfden aard als boven; met „diversi" uit Holland. Een enkele brief van en aan Willem III over geschenken o. a. van chocolade, in Toscana met de meeste zorg bereid; van F. van Dam uit Utrecht over zeldzaamheden uit diens kabinet.

N° 4265 (1695—1699).

Correspondentie van denzelfden aard, thans met den agent Delvigna uit Amsterdam, met Van Dam enz., minder merkwaardig dan vroeger.

Verdere brieven van dezen aard over de 18de eeuw zal men moeten vinden in het *Carteggio generale* van den tijd van Cosimo III, waar zij chronologisch gerangschikt zijn en dus niet gemakkelijk te vinden. Verschillende deelen uit de tweede helft der 17de eeuw, die ik inzag, leerden mij, dat voor dezen tijd de scheiding reeds voldoende heeft plaats gehad: die deelen bevatten verder voor ons niets van gewicht.

nº 2681. Haya. Lettere e minute di Rinuccini (1710—1711). Gezantschapsbrieven.

nº 2634/5. Dergelijke collectie over het Congres te Utrecht (1713).

In het hier aanwezige Florentijnsche archief der familie Strozzi onderzocht ik eenige bundels *Carte Strozziane*, volgens den daarvan aanwezigen catalogus bevattende eenige stukken over Nederlandsche geschiedenis, op de volgende titels:

Alençon, Duca di. 1578. Considerazioni di don Scipione de Castro sopra la mossa di questo Duca in favoro de' Fiaminghi (Fa 300, a. 208). 1583. Ragguaglio della sorpresa da esso ventata della città d'Anversa (Fa 307, a. 123).

Cambresis. Stoggiamento dell' esercito francese da questo luogo e impresa di Landresi. Lettere del marchese don Fernando Gonzaga e del Bellarmino (Fa 297, a. 282).

Fiandra. Breve descrizione di questa provincia (Fa 333, a. 1). Considerazioni di Girolamo Fiachetta, se il R e Cattolico abbia bon fatto a dare la Fiandra e la Borgogna in dote all' Infante Donna Isabella (Fa 297, a. 261).

1557. Provisioni del Re di Spagna in questa provincia (Fa 287, a. 16). Spese dell' Brabante e Stati di Fiandra (Fa 287, a. 23/9) 1558. Relazione del governo del Brabante e Stati di Fiandra (Fa 287, a. 58).

1578. Relazione degli Stati di Fiandra (Fa 297, a. 198).

1580. Come i Deputati di Brabante e Fiandra hanno a trattare col Duca d'Alençon (Fa 297, a. 96).

1668. Discorso politico sopra i tre direttori del suo governo ed altre corti (Fa 291, a. 61, 65, 82). Uit Zuidnederl. pamfletten.

Gravelingun. 1558. Relazione della giornata combattutavi (Fa 287, a. 37).

Olanda. 1673. Brief van de Staten-Generaal over een schip. Deze verzameling bood overigens weinig merkwaardigs aan.

Het hier bewaarde archief van de Hertogen van Urbino bevat de *Carte Urbinati*, op dezelfde wijze in een uitvoerigen catalogus beschreven. Hier onder de titels:

Alva, Duca d'. 1568—1572. Lettere di Fiandra al Duca d'Urbino. Guerra dei Paesi Bassi (Fa 198).

De bundel, waartoe deze brieven behooren, bevat vele belangrijke stukken: brieven van de landvoogdes Margaretha van Parma (1559), van den in de Nederlanden dienenden kapitein Paolo Mario (1559). Verder eenige brieven van Ottavio Gonzaga uit Brussel (1567—1570) o. a. een zeer merkwaardigen dd. 13 Sept. 1567 over de gevangenneming van Egmond en Hoorne, 27 Dec. 1567 over een auto da fé te Gent, waarbij door het omvallen van een muurtje in de nabijheid der gerechtsplaats een hevige paniek ontstond en de Spanjaarden onder het volk schoten, zoodat dooden en gewonden vielen; ook beschrijving van een oproer te Doornik en een bezoek bij Egmont en Hoorne in de gevangenis, waar de eerste klaagde over de nauwe bewaking en zijne onschuld buiten twijfel achtte, daar hij slechts venijnig belasterd was: de meening van den bezoeker was veel minder optimistisch, zoo ook die van anderen "da fuori". Eenige weinig beteekenende officieele brieven van Alva. Belangrijk een aantal van Parma (1580—1592) over politiek en krijgszaken, een paar van diens zoon Ranuccio. Eindelijk lange reeks brieven van officieren aan den Hertog n.l. van Fabio Maschi, Ambrogio Landriani, Chiappino Vitelli, Alphonso d'Avaloz, Guidobaldo Paciotto enz. Ook van aartshertog Albrecht.

Aremberg, Conte di. 1604—1614. Carteggio dei Paesi Bassi col Duca d'Urbino (Fa 199). Ook hierin eene groote collectie brieven van officieren uit de Spaansche legers (1600—1629).

Austria. Margareta di. Scrive da Brussella al Duca d'Urbino. Correspondentie 1566—1583. (Fa 248).

Olanda. Ragguagli sopra l'insurezzione di 1572 (Fa 103). Hierin tal van belangrijke brieven van officieren uit dit en de volgende jaren, vooral van den kapitein Fabio Maschi. Aardig b.v. een van dezen officier uit Valenciennes dd. 30 Mei 1572, negen bladzijden lang over de eerste indrukken door den Geuzenopstand gemaakt.... "Si Deus pro nobis quis contra nos. Quest' è il tempo di cavalieri avanturieri, perche ne vero mai nè de Gotti nè da Turchi nè da Ostrogotti fù perseguitata tanto la santa chiesa com' hora da questi cani, nè fù diffesa con tanta raggione e sallute del' anima nostra com' al presente." Veel over de verovering van Valenciennes met een zoo kleine bende. Beschrijving der piraten: "siamo nella guerra fino agl' occhi e sinceramente ch' habbiamo bisogno dell' aiuto divino prima come sempre e poi humano. Perciocche se la nube, che si scorge di lontano, i folgori e i tuoni, che si prevedono, vengono a smeltire l'acque, le tempeste e i rumori che minac-

ciano, credo che nò havem spatio di vivere in otio, pure si Deus pro nobis quis contra nos, oltre che habbiam un Rè così forte a potente, che se fà temere e tremare da quasi tutto il barbaro furore, che dove fare a mill' heretici e rebelli suoi che pensano e vogliano assalirlo. Ancorche più enanti passà il negotio e perche V. S. sia informata bene del tutto, dove sapere che oltre gli naturali e ordinari pirati, così francesi, inglesi e d'altre nationi, che scorrono sempre questi mari di quà per le ricche merci d'Inghilterra e di Suedia e di Danemarc e di altri luoghi circonvicini, le guerre di Francia, che impoverità il mondo, gli tumulti d'Inghilterra e le rebellioni di questi stati n'ha accresciuto si gran numero e di così maligna natura, che nò passa vecello che nò la riconoschino nè si satiano di predare le faccoltà sole, ma pare che siano nati per nodrirsi solamente di sangue humano, tante sono le maniere di crudeltà che vi hanno, di sorte che necessario è che le navi, che desiderano navicar o con mercantie o per altri rispetti, vadino ben armate et in buon numero in conserva, se vogliono passar sicure, altrimente tutte periscono". Daarna beschrijft hij, hoe zij met 1200 man Den Briel hebben genomen, geholpen door de bevolking, en hoe Beauvoir en Wacken tegen hen en hunne buitenlandsche helpers zijn opgetrokken.

De *Biblioteca Nazionola* (Uffizi) [1]) is samengesteld uit twee groote bibliotheken, de *Magliabecchiana*, gesticht door den zonderlingen boekenvriend Magliabecchi uit den tijd van Cosimo III, en de *Palatina*.

In de eerste bevat classis XXIV handschriften over de geschiedenis van andere landen o. a. eene groote verzameling Venetiaansche Relazioni, daaronder (n° 33) die van Giorgio Giustiniano, die van zijn gezantschap in Engeland in de dagen van Maurits en Oldenbarnevelt over Holland en Vlaanderen naar huis terugkeerde.

N° 55 (ad 25), bevattende de Relatio (van den nuntius apostolicus Rovenius aan paus Urbanus VIII) Belgicarum rerum gestorum 1627—1634 totiusque Provinciae situs, werd sedert 1870 vermist.

N° 71 (ad 21). Kopie van 1580, onderschepte brieven van Oranje aan Alançon.

N° 94. Beschrijving van een ongenoemden zeeslag tusschen Engelschen en Hollanders door Alexander Strozzi.

In de manuscripten der *Conventi* G. 9 vond ik hier een fragment van het dagboek der 18 Sept. 1668 begonnen reis van Cosimo III over Spanje, Portugal en Engeland naar de

[1]) Vgl. Ruelens, l.l., p. 273 suiv.

Republiek Dit fragment, blijkbaar opgesteld door een geestelijke, die de reis medemaakte, eindigt midden in het verhaal der reis door Engeland en heeft dus voor ons verder geen waarde.

De verzameling *Capponi* bevat onder:

N° XL, cart. 123 sq.: Instruzioni per negozio della Corte di Spagna del signor Paolo Giord. Orsini, duca di Bracciano, al signor Lod. Orsini (1577), over het bevel over de Italiaansche troepen in de Nederlanden; ib. cart. 133 sq.: Instructies van kardinaal Sermoneta voor den edelman Caetano, die onder Parma ging dienen.

N° 109, cart. 181 sq. Discorso del signor don Scipio di Castro, over het vertrek van Matthias van Oostenrijk naar de Nederlanden met een antwoord en twee tegenantwoorden.

N° 39, cart. 360 sq. Beschrijving der regeering van Vlaanderen.

N° 189, cart. 176 sq. Bentivoglio's werk over het Bestand.

De afdeeling *Palatina* bevat onder n° 551 het ms. van Conestaggio, Istoria della guerra della Germania inferiore, en onder n° 890 o. a. een aantal Basia van Johannes Secundus.

De *Laurentiana*, in welker klassieke omgeving Prof. Dr. Guido Biagi den staf zwaait, de oude bibliotheek der Medici, bevat onder de cod. *Ashburnhamenses*:

N° 1766 (1690). Briefwisseling van de aartshertogen Albrecht en Andreas en Peter Ernst van Mansfeld, gouverneur van Luxemburg (1597—1599), blijkbaar afkomstig uit de archieven te Mechelen. Het zijn circa 50 brieven met belangrijken inhoud van militair-politieken aard.

N° 1767 (1691). Correspondentie van Alexander van Parma met den Graaf de Hennin, Oudart de Bournonville, sire de Capres, te Brussel bijeengebracht in 1662. Het zijn een zestigtal belangrijke brieven over politicke en militaire zaken.

N° 1772 (1866). Collectie Huet: merkwaardige brieven van Heinsius, Graevius, Gruterus, Salmasius, Isaäc Vossius. Pélissier gaf daarvan een catalogus uit in de Rev. des Bibl., Janv.—Mai 1900.

Cod. Pal. Med. n° 123 bevat in een reusachtig handschrift het verhaal der reis van Cosimo III als erfprins 1668/3 (zie boven), versierd met fraaie potloodteekeningen en volgens den catalogus samengesteld door Lorenzo Magalotti en Filippo Corsini [1]).

Cod Pal. N° 180. Beschrijving van de kroning te Reims van koning Karel V van Frankrijk (1364), van het huwelijk van hertog Frans van Bretagne, verder van allerlei huwelijksplechtigheden

[1]) Zie Onze Eeuw, 1901, afl. 4.

in het Huis van Bourgondië en van zittingen van het kapittel van het Gulden Vlies. Bericht van Nicolaas de Hames over zijne zending van Bohemen, waar hij den kanselier het Gulden Vlies moest overbrengen. Eindelijk uittreksels en vertalingen uit eene Vlaamsche kroniek.

Cod. Pal. N° 197. Anonieme Vlaamsche kroniek 1286—1408, beginnend: „Au temps du Roy Philippe le Bel il y avoit un comte de Flandre" . . . , eindigend: „et s'en alla chacun en son pays ou ailleurs où bon luy sembla." In den tekst wordt nog de dood van hertog Willem VI van Holland vermeld.

Cod. Pal. N° 198. Annalium Flandriae continuatio (1477—1559), van Phil. Meyer, achterkleinzoon van Jacobus Meyer. Het plan was om bij dit eerste deel nog een tweede te voegen tot 1610 maar het bleef onvoltooid. Het is 274 fol. groot en in perk. band.

De *Biblioteca Riccardiana*, einde der 16de eeuw door Romolo Ricardi gesticht, bevat onder de cod. cart. in folio n° 1954 en 2113 de Relazione van Bentivoglio; verder 1963 de Relazione van Tomaso Contarini, n° 2712 een brief van Pieter Blaeu uit Frankfort over zijn verblijf te Florence, dd. 12 Oct. 1660.

De *Bibliotheca Maruccelliana*, rijk aan brieven uit de 17de en 18de eeuw, bevat bovendien het beroemde werk Mare Magnum van den stichter, den Florentijnschen patriciër Francesco Marucelli (gestorven 1703), waarin deze van alle kanten bibliographische aanteekeningen bijeenbracht. Vol. 106 dezer omvangrijke collectie handelt over *Belgium* en wijst tal van minder bekende boeken over Nederland en de Nederlandsche steden aan.

Onder de brievenverzamelingen verscheidene van Nicolaas en Daniel Heinsius aan J. B. Doni (1646/7), van Nicolaas aan Marucelli (1653) en Bandini (1649), van Isaäc Vossius aan Doni (1643), van den uitgever Wetstein aan A. F. Gori (1743—1754), van J. A. Bannius uit Haarlem aan Doni (1609, 1632, 1639) met een antwoord van dezen dd. 15 Oct. 1639 en een grooten bundel brieven over muziek. Een aantal brieven van Doni aan Bertius, Daniël en Heinsius (1647), Nicolaas Heinsius (1646/7), Gronovius (1647), Salmasius, Van der Sanden (1628/9), Gerard en Isaäc Vossius (1647); Tib. Hemsterhuis aan Salvini (1711), Haverkamp aan Gori (1740—1742), Lipsius aan Picchini (1603), Luchtmans aan Bandini (1774—1793), Meerman aan Gori (1756), Ruhnkenius aan Bandini (1776—1786), H. A. Schultens aan denzelfde (1791), Laurens van Santen aan denzelfde (1784—1797), Bandini aan J. Altheer te Utrecht enz., vele van belang voor de geschiedenis der wetenschappen.

ROME

In de eerste plaats kon hier veel verwacht worden aangaande de kerkelijke geschiedenis, met name die der Roomsche Kerk in ons land van de oudste tijden, sedert de oprichting van het bisdom Utrecht, tot het einde der 18de eeuw, het algemeen eindpunt mijner onderzoekingen. In verband daarmede zouden ook de staatkundige betrekkingen uit den 80 jarigen oorlog, voor een aanzienlijk deel immers een oorlog ter wille van den godsdienst ondernomen, en hier en daar ook die uit lateren tijd in aanmerking komen. Bovendien kon in de rijke en talrijke bibliotheken der stad menig handschrift thuis behooren of wel verdwaald zijn, dat voor onze geschiedenis eenig gewicht had, vooral in verband met de hier van ouds belangrijke Nederlandsche kolonie.

Ik begon derhalve mijn onderzoek in de reusachtige verzamelingen van het *Archivio Vaticano* en de *Biblioteca Vaticana*, waarnevens de archieven van de *Propaganda*, de kerken *S. Pietro*, *Sa Maria dell' Anima* en *S Michele* in aanmerking kwamen, benevens dat van den *Campo Santo dei Tedeschi* — de laatste drie wegens de daar te wachten bescheiden aangaande Nederlanders, die er tijdelijk verblijf hadden gehouden of er waren begraven. Verder moesten worden nagegaan: de *Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele*, het *Archivio di Stato*, de *Biblioteca Alessandrina*, de *Biblioteca Corsiniana*, de *Biblioteca Barberiniana*, de *Biblioteca Angelica*, de *Biblioteca Vallicelliana*, de *Biblioteca Casanatensis*, en wat er verder aan partikuliere bibliotheken bereikbaar was. Een wijdloopig onderzoek dus, dat wegens den onderlingen afstand van al deze inrichtingen en den korten tijd, gedurende welken de verschillende kerkelijke en sommige bijzondere verzamelingen konden bezocht worden, vrij wat overleg noodig maakte ten einde dagelijks een eenigszins belangrijk stuk werks af te doen. Sommige inrichtingen toch — de Vatikaansche — zijn alleen des morgens (archief $8\frac{1}{2}$—12, bibliotheek 9—1) geopend en bovendien op de heiligendagen en op den Donderdag gesloten; andere — de Barberiniana alleen op Donderdag, de Corsiniana dagelijks behalve op Woensdag — slechts tijdelijk geopend; de staatsbibliotheken dagelijks geopend van 9—3. Eindelijk heerscht te Rome in verschillende inrichtingen de regel, dat men handschriften alleen tegen den dag volgend op dien der aanvrage kan verkrijgen — van welken regel echter te mijnen behoeve herhaaldelijk werd afgeweken.

De inlichtingen mij hier te lande vooral verstrekt door dr.

G. Brom te Utrecht, die een paar jaren te Rome woonde, te Rome zelf door dr. R. Arnold, sedert jaren werkzaam ten behoeve van het K. Preusz. Historische Institut, door Mgr. F. Ehrle S. J. van de Vatik. Bibl., Mgr. P. M. H. Denifle en Mgr. P. Wenzel van het Vatik. archief, Mgr. G. Ehses van de Görres-Gesellschaft, dr. H. V. Sauerland, Mgr. Ant. de Waal van den Campo Santo dei Tedeschi, Prof. Friedensburg van het Preusz. Hist. Institut, dr. Klinkenborg, dr. Sciaparelli, dr. H. Quentin van Solesme e. a.; de hulp van dom Willibrordo van Heteren, procurator van het Collegio Greco; de welwillende steun van Mgr. F. Tarnassi, internuntius te 's Gravenhage, van diens plaatsvervanger Mgr. Giovannini aldaar; de krachtige medewerking van de ambtenaren der staatsarchieven en bibliotheken, dank zij de mij verstrekte aanbevelingen van wege de Italiaansche ministeriën van Binnenlandsche Zaken en Onderwijs — dit alles maakte het mij mogelijk mijn arbeid in den betrekkelijk korten tijd, dien ik tot mijne beschikking had, af te doen. Groote diensten bewezen mij ook de voortreffelijke overzichten en studiën, uitgegeven door den Leuvenschen hoogleeraar Alfred Cauchie, die voornamelijk in 1891 geruimen tijd wijdde aan de studie van inrichting en inhoud der Vatikaansche en andere archieven met het oog op de geschiedenis van België. [1]) Ook de overzichten van Borgnet [2]), Kervijn de Lettenhove [3]) en Gachard [4]) waren mij zeer nuttig.

Allereerst dan wendde ik mij tot het *Archivio Secreto della Santa Sede*, dat sedert de vrijzinnige verordeningen van paus Leo XIII veel minder geheimzinnig is dan zijn naam zou doen vermoeden, ja een der meest toegankelijke archieven van de wereld genoemd mag worden. Niet alleen worden alle verlangde dokumenten zonder aarzeling ter beschikking gesteld van de bezoekers, wier wetenschappelijke bedoelingen door aanbeveling hunner respectieve regeeringen of van bekende geleerden buiten twijfel zijn, maar ook de oude en nieuwe registers — de eerste samengesteld lang vóór iemand aan openbaarheid van archieven dacht — staan in een zijzaaltje naast de beide groote, welverwarmde en welverlichte werkkamers ter beschikking van hen, die er naar vragen. Onder deze omstandigheden is de studie

[1]) Les archives farnésiennes à Naples (Bruxelles, 1890). Notes sur quelques manuscrits de l'histoire belge à Rome (Bruxelles, 1892). Notes sur les papiers d'Etat du maréchal Antoniotto, marquis de Botta-Adorno, à Milan (Bruxelles, 1894). De la création d'une école belge à Rome (Tournai, 1896).

[2]) Compte-Rendu des séances de la Commission royale d'Histoire, 2e Serie, X (1858), p. 8 suiv.

[3]) Bulletins de l'Académie royale, 2de Serie IX, p. 305 suiv.

[4]) Compte-Rendu des séances, 4me Serie, I, p 19 suiv.

der documenten van vóór de Fransche Revolutie — welk gouvernement stelt thans reeds de archieven der 19de eeuw zonder groot voorbehoud open? — aan geene beperking onderworpen, terwijl het archiefbestuur zich met de wijze van publicatie der bestudeerde documenten niet inlaat. Een groot aantal bezoekers, een 80tal dagelijks, waaronder alle nationaliteiten vertegenwoordigd zijn en daarvan de Duitsche het sterkst, maakt dan ook ijverig van de aangeboden gelegenheid gebruik en dagelijks kan de geschiedenis der Roomsche Kerk, van de oudste tijden tot het einde der 18de eeuw, hier sedert twintig jaren worden onderzocht tot in hare diepste verborgenheden zonder eenigen schroom voor de waarheid, die daaruit zou kunnen worden aan den dag gebracht. Ten volle verdiend is dan ook de in de groote werkzaal ingebrachte inscriptie: "Leo XIII P M. Historicis studiis consulens tabularii arcana reclusit a. MDCCCLXXX".

Allereerst onderzocht ik dus de schatten van de pauselijke Staatssecretarie [1]). Voorgelicht door de heeren Mgr. Wenzel, Denifle en Ehses, begaf ik mij tot de archieven der *Nunciaturen* te Brussel, Keulen en Londen, waarvan algemeene inventarissen aanwezig zijn. Vooral omtrent de Keulsche nunciatuur, opgericht in 1584, was mijne verwachting hoog gespannen na de uitgave der eerste deelen van Hansen's belangrijke verzameling "Nunziaturberichte aus Deutschland" uit de laatste jaren der 16de eeuw, terwijl de Görres-Gesellschaft en het Pruisische Instituut zich ook met die uit de vroegere jaren dier eeuw hadden bezig gehouden. Deze uitgaven bevatten veel wat voor onze kerkelijke en staatkundige geschiedenis van belang geacht mag worden, vooral die van Hansen, waarnaar hier alleen verwezen behoeft te worden. De geheele verzameling omvat voor de Keulsche nuntiatuur (1575—1789) 297 deelen. Sedert de inrichting der Brusselsche nunciatuur in 1596 verliest de Keulsche hare groote beteekenis voor ons land. Ik onderzocht daarvan: *Nunz Colonia*, nº 9. Dit dossier (1626) bevat voor ons weinig anders dan avvisi over den toestand hier te lande aan den nuntius, den bisschop van Tricarico; vooral over den hevigen strijd in dat jaar tusschen Gomaristen en Arminianen, waarvan natuurlijk voordeel voor Rome gehoopt werd, te meer omdat van Frederik Hendrik in sommige dier berichten gezegd was "che professa intrinsecamente il Catolicismo". Ook een en ander over "pratica di Pace" onder voorwaarde van onafhankelijkheid van het Noorden "sotto la protessione di S. M. Cat."; maar de meerderheid in de Brusselsche regeering wil van zulk

[1]) Cauchie, De la création d'une école belge, p. 19 suiv.

een compromis niet weten, ofschoon La Cueva er niet tegen is "per liberare la Fiandra dai continenti patimenti che soffre per le lunghe guerre di tant'anni et per il commercio delle mercanzie."

nº 47 (1672) bevat veel over den oorlog in het Oosten van ons land en avvisi uit het nog vrij gebleven deel der Republiek. Verscheidene belangrijke brieven van den nuntius o. a. dd. 31 Aug. 1673: "Ho sempre procurato di regolare in modo i miei discorsi da far apparire che la Guerra di Olanda non è di Religione, e se gli Olandesi vogliono considere il fatto, troveranno l'occasioni che hanno dato a S. M Christ. d'inimicarsi con loro, ma perche li complè di fare una mistura di religione e di stato, spargono ciò che li può essere vantaggioso. I brevi di N. S. non possono dare pretesti e spero che non la daranno le mie lettere, nel resto il corso dell' armi non si pùo impedire e l'unione delli eserciti dell' Imperatore a quelli dei Protestanti mi fà sperare che li riterrà del perseguitare la causa cattolica con tanto vigore come farebbero se fossero soli, e verisimilmente, quando anco gl'Olandesi respirassero, doverebbero riconoscere che dell' Imperatore è stato trattenuto il loro imminente precipito e con tante perdite e con le rovine che li hanno portato le necessarie inondationi non reparabili per molti anni (se pure si mantengono) restaranno così debilitati che li bisognerà pensare più al politico che alle loro false opinioni."

26 Nov. 1673. Klachten van den nuntius bij dien in Spanje, dat het toch niet aangaat in de met Spaansche hulp heroverde plaatsen het Catholicisme weder af te schaffen. De Spanjaard antwoordt: "haverne tenuto proposito alla Regina e che Ella su questa reflessione fattala fare, s'era molto commossa con vivissimi sensi di pietà", belovende vertoogen daartegen te zullen indienen. Utrecht is weder door de Hollanders bezet, "la più insegna di tutte le altre da loro acquistate, così la più Cattolica e nella quale più era restabilita la Religione." Met Lisola wordt overlegd, of het niet mogelijk is thans de afpersingen jegens de Roomschen te doen ophouden: Lisola zegt, dat algemeene godsdienstvrijheid niet te verkrijgen zal zijn maar misschien eene positie als die der Arminianen; in ieder geval moet men trachten tijd te winnen.

nº 48 (1673). Hierin veel over het beheer der Roomsche kerkzaken te Deventer en Zwolle in het voorjaar en het behoud der rechten van den vicaris apostolicus. De nuntius vraagt instructie dienaangaande. De bisschop van Munster "è hora tutto attento alla guerra" en heeft voor deze zaken voor het oogenblik geen tijd, maar men moet er op letten.

30 Juli 1673. Met betrekking tot de positie der Roomschen zal het goed zijn te wijzen op art. 13—15 der Unie van

Utrecht in verband met de capitulatie der provincie en de Pacificatie van Gent, opdat het duidelijk worde »che gli Olandesi nel stabilire la loro Republica ne exclusero i catolici nel essercitio publico«. Maar te Keulen is dat lastig, want men kent er de taal niet. De nuntius voegt er brieven van prins Willem 1566 en 1572, satisfactie van sommige steden, verklaringen der Staten-Generaal uit 1632 en volgende jaren tot toelichting van zijn standpunt bij.

3 Sept. 1673. Munster en Keulen zijn het over de zaken der Kerk eens en de nuntius zeide »questa mane all' ambasciatore cesareo che gl'Austriaci secondo la loro pietà devevano dichiararsi apertamente con gli Olandesi, che se bene negli affari politici discordano da sentimenti della Francia, s'uniscono con essa in volere questa giusta soddisfattione alla Religione cattolica e in seguimento far tutti i sforzi possibili in ordini a ciò per sottrarsi così dalla taccia, che li potriano dar i zelanti saliti a gran speranza di veder retornare nelle Provincie Unite il vero culto di Dio, se non havessero ricevuto validi socorsi.«

Veel in deze brieven over de positie der Roomschen in deze jaren, avvisi, pamfletten, prenten enz.

Nunz Fiandra. De papieren der Brusselsche nunciatuur [1]) beginnen met enkele brieven van de kardinalen van Imola en St. George (1553/4) en van den nuntius aartsbisschop van Conza (1553/5), daarna die van den nuntius Mgr. Malvasia (1592/4). De volledige reeks begint met 1607 en loopt in 135 volumina in drie groote kasten (eindpunten 1681, 1724 en 1790) geborgen geregeld door. Een tweede reeks (1605—1795) omvat 59 volumina.

n° 1 (1583/3). Bevat veel over den oorlog aan de Fransche grenzen, zoo goed als niets voor dien aan de staatsche zijde.

n° 2 (1553/4). De papieren van den aartsbisschop van Conza: brieven over krijgs- en hofzaken, belangrijke gesprekken met Karel V over kerkelijke zaken, vooral over de kerkelijke goederen (dd. 13 Oct. 1555), evenzoo met koningin Maria, de landvoogdes.

n° 3 (1592/4). Brieven van Mgr. Malvasia, wederom hoofdzakelijk over den oorlog aan de Fransche grenzen en het aandeel daarin van het pauselijke hulpleger, een enkele maal over den oorlog in het Noorden, waarop de aandacht blijkbaar minder gevestigd was.

n° 4 (1592/9). Brieven van Parma aan den paus over zijne veldtochten in Frankrijk, zeer belangrijk. Verder brieven van

[1]) Cauchie geeft in zijne Création d'une école belge à Rome, p. 20 suiv. een beschouwing over deze nuntiatuur met eene lijst van nuntii en internuntii en de door hem hier en elders gevonden stukken betreffende de nuntiatuur.

de pauselijke officieren in Frankrijk o. a. van den bevelhebber der troepen aldaar, kolonel Appio Conti; ook van den pauselijken agent te Brussel Ridolfi Baglioni, maar weder meer over Frankrijk en de Fransche zaken.

Zoo gaat deze reeks door, totdat met het 11de deel in 1596 de vaste nuntiatuur aanvangt. Over het algemeen levert echter het archief der Brusselsche nuntiatuur betrekkelijk weinig voor onze geschiedenis op: zij was de nuntiatuur voor de nog aan Spanje behoorende en gehoorzame gewesten. Alleen omtrent de veldtochten van Frederik Hendrik in Brabant en den toestand der Katholieke Kerk in die omstandigheden is hier een en ander belangrijks te vinden, ook over de kerkelijke geschiedenis van de streken, die thans onze provincie Limburg uitmaken en gedeeltelijk onder Spanje stonden, o. a. Venloo en Roermond. In de afdeeling *Nunz. Inghilterra*, nº 2, ligt nog een bundel *Fiandra* 1574/9 maar wederom alleen van belang voor den oorlog in Vlaanderen, vooral d en om Doornik en St. Omer (1583). Toch is het mogelijk, dat zich in de bijna 200 volumina dezer nuntiatuur, waaronder eenige uit bloote registers bestaande, nog enkele zaken voor onze geschiedenis van belang zijn.

De tweede afdeeling, die ik onderzocht, was die der *Lettere dei Vescovi e prelati* [1]), der brieven van bisschoppen en prelaten, waarvan min of meer nauwkeurige opgaven in den voortreffelijken ouden catalogus van Garampi worden gegeven. De verschillende bisdommen zijn hier onder hunne latijnsche namen in alfabetische volgorde aangegeven, de brieven in niet nauwkeurig gevolgde chronologische orde met aanwijzing meestal van de oudere werken (Martène en Durand, Mabillon, Muratori, Lünig, Mansi, Freher, de Acta Sanctorum, enz.), waarin zij afgedrukt zijn: de nieuwere drukken zijn zeer onvolledig aangegeven. Het ware te wenschen, dat het door den ijverigen en nauwkeurigen Garampi in het midden der 18de eeuw gegeven voorbeeld, door anderen was nagevolgd en op zijn wijze was voortgezet. De »schedae alphabeticae« betreffende de bisschoppelijke brieven kunnen tot aanvulling van den catalogus dienen. Het onderzoek in deze verzamelingen wordt bovendien zeer belemmerd door de omstandigheid, dat de Bibliotheek van het Vatikaan, die in het bijzonder slechts in verband met de studie der hier bewaarde documenten is verzameld, voor onze geschiedenis zeer slecht is voorzien: ik vond er behalve een paar losse boeken slechts de Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht en die der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Zal men kunnen nagaan, welke van de hier bewaarde brieven gedrukt

[1]) Vgl. Cauchie, Création d'une école belge, p. 35.

zijn, dan is het allereerst noodig hier eene verzameling van de voornaamste werken over kerkelijke geschiedenis van ons land, vooral van de bronnenpublicatiën aan te leggen. Ik vestigde op deze onafwijsbare noodzakelijkheid de aandacht van de redactiën der Archieven van het aartsbisdom Utrecht en het bisdom Haarlem; ook die der Archieven van de bisdommen in het Zuiden zouden der studie een belangrijken dienst bewijzen, wanneer zij een volledig exemplaar van hunne uitgaven naar de Vatikaansche Bibliotheek zonden. De uitnemende bestuurder dezer Bibliotheek, Mgr. F. Ehrle S. J., is zeer bereid van zijne zijde van wege het Vatikaan uitgegeven werken in ruil af te staan. Ook werken als Beka, Heda, Van Heusden en Van Rijn, het Bullarium Trajectense, de oorkondenboeken der verschillende provinciën dienden hier aanwezig te zijn. In het algemeen zij deze zaak den beoefenaars onzer kerkelijke geschiedenis aanbevolen.

Dat hier een schat van bisschoppelijke brieven aanwezig is, blijkt uit het feit, dat Garampi's catalogus der 230 deelen alleen op het hoofd *Trajectensis* niet minder dan 16 folia met dubbele kolommen (fol. 1678—1693) aangeeft, waarop honderden van die brieven sedert den tijd van Willebrord zijn aangeteekend. Minder talrijk zijn de brieven van de prelaten der andere bisdommen sedert 1559 hier te lande. Het zou noodig zijn van een en ander eene volledige lijst samen te stellen met aanwijzing, of de bedoelde stukken al of niet gedrukt zijn, een arbeid, die op zichzelf eenige weken in beslag zou nemen. Wat de latere bisdommen betreft, niet alleen over hunne oprichting maar ook over hun verval en over de twisten, die tot het ontstaan der oud-katholieke Kerk hier te lande aanleiding gaven, is hier een en ander te vinden, ook over de verhouding dier Kerk tot Rome in de 18de eeuw.

Dergelijke verzamelingen zijn de *Lettere di Principi e Titolati* (210 deelen), de *Lettere di Particolari* (213 deelen), de *Lettere di Soldati* (79 deelen), alle chronologisch gerangschikt en zonder andere aanwijzingen dan die in de zeer algemeene inventarissen met opgave van de jaren, waarover de deelen loopen, zoodat het noodig zou zijn al deze deelen stuk voor stuk na te gaan. Ik deed het met eenige uit ieder der rubrieken maar vond niets van belang. Het is trouwens ook niet waarschijnlijk, dat uit den tijd der 17de en 18de eeuw, waarover deze brieven voornamelijk loopen, belangrijke correspondenties uit de Republiek daarin aanwezig zouden zijn.

Belangrijker voor onze geschiedenis is de afdeeling *Miscellanea* [1]), waarvoor wederom de onvermoeide Garampi een voor

[1]) Cauchie, Création d'une école belge, p. 36. Zij is samengesteld uit eenige in lateren tijd verkregen bijzondere archieven.

zijn tijd voortreffelijken chronologischen en alphabetischen index vervaardigde op de meer dan 1000 deelen. Daarnaast is nog een andere chronologische index, die nog meer stukken bevat maar wegens het gebrek aan een overzicht der materie zeer moeilijk te gebruiken is. Van een deel der verzameling (*„Varia politicorum"*) bestaat een goeden inventaris, in 1890 bewerkt door Dr. Schlecht.

Ik vond hier onder de volgende hoofden een aantal belangrijke stukken.

Alanzon. (Mei 1581). Brief van de Staten-Generaal, of hij het protectoraat in de Nederlanden zal aannemen.

Austria. Tal van brieven van het huis Habsburg.

Belgium. Instructie voor den bisschop van Feltre, nuntius, (14 Sept. 1513).

Pauselijke breve aan koningin Maria (1535).

De bisschop van Verona over zijne reis als pauselijk legaat (1537).

Brieven van kardinaal Polo, legaat (1553—1555).

Storia delle cose ed eresia di Fiandra (1560—1571).

Relatio negotii erectionis novorum Episcopatuum (7 Juni 1561), te Rome opgesteld door Gerard van Groesbeek, deken van Luik, Levinus Torrentinus, aartsdeken van Brabant, en Joh. Fonckius, en gericht tot den aartsbisschop van Keulen en zijne bisschoppen (arm. 64, t. 11, n° 179).

Instructie voor den nuntius in Spanje ter gelegenheid der voorgenomen reis van Philips II (6 Maart 1567).

Meening van den paus over de zaken van de Nederlanden (1566).

Avvisi uit de Nederlanden (1567—1572).

Voorstellen der Universiteit te Leuven over de middelen tegen den opstand (1573).

Avvisi over Hugenootsche predikers in de Nederlanden (15 Juli 1568).

Brieven aan Requesens over een kanonikaat te Utrecht (14 Mei 1574).

Brief uit het hof te Brussel (24 Nov. 1574).

Brief over een gesprek van den pauselijken nuntius in Spanje met Philips II over den oorlog in de Nederlanden (Nov. 1574).

Instructie voor den nuntius bij den Keizer over de Pacificatie van Gent (1576).

Instructie voor den nuntius Rossano bij den Keizer over de Nederlanden (29 Aug. en 9 Sept. 1578).

Instructie over een accoord in de Nederlanden (1578).

Onderhandelingen van Rossano met den Keizer daarover (1578—1580).

Brief aan Del Rio „de rebus belgicis" (1578/9).

Relazione dello stato della Religione in Fiandra e del Seminario inglese (1578).

Stukken over de onderhandelingen te Keulen (1579).

Instructie voor den nuntius Malaspina betreffende de Nederlanden (1581).

Toestand in de Nederlanden (1588).

Informazione dello stato della provincia di Olanda (1602).

Brieven aan den nuntius te Brussel (1605—1609).

Brieven van Bentivoglio (1609—1614).

Instructie voor den aartsbisschop van Patras, nuntius (1 Mei 1621).

Instructie voor den aartsbisschop van Conza, nuntius (23 Mei 1626).

Instructie voor den nuntius Falconieri (Maart 1635).

Informatie over de macht van den nuntius te Brussel (Mei 1642).

Redenen voor de opheffing van de jurisdictie van den nuntius te Brussel in de door Frankrijk bezette streken in de Nederlanden (1673).

Relazione van den nuntius Bevilacqua over den vrede van Nijmegen (1678).

Brieven van den vicarius apostolicus, aartsbisschop van Sebaste (1692—1698).

Acta Congregationis Sancti Officii over den twist tusschen de Jezuieten en zoogenaamde Jansenisten in de Nederlanden (9 Sept. 1698).

Een en ander over hetzelfde onderwerp (1698).

Over de middelen om den vrede in de Nederlanden te herstellen (1580).

Instructie voor Pietro Gaetano als bevelhebber onder Parma.

Instructie van Urbanus VIII voor den nuntius te Brussel.

Relazione betreffende het Brusselsche hof tijdens Urbanus VIII.

Over de vereeniging der abdijen met de nieuwe bisdommen in de Nederlanden.

Votum van 7 kardinalen over de nieuwe bisdommen, door Philips II gevraagd.

Over de verkiezingen in de Nederlandsche kloosters.

Avvisi over den toestand der katholieke Kerk in de Nederlanden.

Over de noodzakelijkheid om geen gewetensvrijheid in de Nederlanden toe te staan.

Over de klachten van den nuntius bij Granvelle betreffende de rechten der pauselijke inquisitie in de Nederlanden.

Burgundia. Instructie voor den bisschop van Sebenico als nuntius aldaar (15 Febr. 1476).

Antwoord van Pius II aan de gezanten van Bourgondië.

Burgundius (Balth). Dood van den moordenaar van prins Willem (14 Juli 1563).

Buscoducensis. Brief van den Bisschop aldaar (24 Jan. 1585).

Colonia. Veel over den vredehandel (1579—1580).

Granvelle. Brieven van 14 Juni 1561, 11 Jan. 1562, 16 Maart, 4 April, Mei, 4 Juli, 5 en 10 Dec. 1563, 6 Febr. en 10 Dec. 1564.

Gheldria. Brief van hertog Karel (1525).

Toestand der kerk van Gelderland (1602).

Hadrianus VI. Veel materiaal voor zijne levensgeschiedenis [1].

Harlemen. Stukken over het bisdom (1703—1705).

Hollandia. Toestand der Kerk in Holland (1602).

Strijd tusschen den vicarius apostolicus en de Jezuieten (1611).

Omgang met ketters en doopkwestiën (1668).

Diario della guerra tra il Vescovo di Munster e gli Olandesi del di 2 di Giugno al Luglio (1672).

Over de onrechtvaardigheid der Fransche oorlogsverklaring (Nov. 1688).

Relazione dello stato delle missioni d'Olanda (16 Mei 1694).

Brief van den vicarius apostolicus en acta der Congregatie over den toestand der missie (1694).

Over het „Jansenisme" in de Republiek (1697).

Memoriale van de wereldlijke geestelijkheid over laster tegen haar ingebracht (1698).

Antwoord op dit memoriale (1699).

Verschillende brieven van den vicarius-apostolicus over een en ander.

Middelen tot herstel der Kerk in Holland aan den nuntius Gropper aangeboden (1576), n.l. door inrichting van Jezuietencolleges in de voornaamste steden van het gewest, daar de Leuvensche academie niet genoeg theologen oplevert en vele pastoorsplaatsen verlaten zijn. Er is kwestie van Utrecht als middelpunt dier actie maar de aartsbisschop aldaar moet worden aangezet.

Verslag omtrent een watervloed in Friesland.

Lindanus. Brieven aan hem dd. 17 Dec. 1560, 31 Juli 1561, 16 Dec. 1574 en 11 Jan. 1575 (deze over beleg en ontzet van Leiden, heel aardig, arm. 64, t. 11).

Zijn appèl op den pauselijken stoel tegen de afkondiging der Trentsche decreten (15 Aug. 1565).

Brief van Philips II aan hem (4 Oct. 1565) in antwoord op zijn brief over den toestand der ketterij, door Lor. di Villavicenzio overgezonden. De koning betreurt, dat hij zijn post als inquisiteur heeft nedergelegd, en getuigt zelf: „pro religione tuenda et opes et vitam profundere decrevimus".

---

[1]) De Görres-Gesellschaft heeft volgens vriendelijke mededeeling van Mgr. Ehses veel over hem verzameld, dat aan Höfler bij de samenstelling van zijn boek onbekend was gebleven. De bewerker van een en ander is Dr. Von Domarus, archivaris te Wiesbaden.

Acta der vergadering van bisschoppen en theologen te Kamerijk (1567), met appendix van Lindanus (arm. 64, t. 11).
Brief van Lindanus aan den paus (14 Maart 1582).
Zijn plan tot oprichting van een Nederlandsch college te Rome bij de Vatikaansche Bibliotheek (14 Febr. 1585).
Zijn wensch om eenige dogmata uit katholieke boeken weg te laten.
Monasterium. Brieven van den Munsterschen bisschop over de kerkelijke zaken van zijn bisdom (24 Juli en 7 Oct. 1672).
Dagboek van den oorlog (zie boven).
Instructie voor den pauselijken nuntius bij de vredesonderhandelingen aldaar (1644/5).
Ruraemundensis Brief van Lindanus (29 Nov. 1574).
Terranova Stukken over de onderhandelingen te Keulen (1579).

Een andere afdeeling wordt gevormd door het archief van den *Engelenburg*, [1]) over het algemeen stukken van veel belang, maar niet voor onze geschiedenis zooals een globaal onderzoek mij leerde. Misschien nog een en ander in de zeer verwarde collectie der *Fragmenti.*

Dan nog de archieven van de familie *Borghese*, in 1891 met die van het Vatikaan vereenigd en thans zeer voldoende gecatalogiseerd in vier serieën, waaruit ik de volgende stukken aanteekende:

Serie I, 4. Fransch-Engelsch-Nederlandsche zaken (1572—1585), met name over de gevangenneming van eenige Nederlandsche heeren (1577, carta 101).
" I, 10. Discorso over den oorlog in de Nederlanden.
" I, 45. Antwoord van den spaanschen Staatsraad over de vredesonderhandelingen
" I, 118. Bentivoglio's Relazione aan kardinaal Borghese (1613).
" I, 60. Avviso over de onderhandelingen van Haga te Constantinopel (1612), carta 240.
" I, 155—161. Over vredesplannen in de Nederlanden tijdens Urbanus VII.
" I, 259—272. Bericht aan de Curie over de Nederlanden (1613).
" I, 304. Relazione van Bentivoglio (1613).
" I, 404. Relazione van Bentivoglio over de Vereenigde Nederlanden.
" I, 511. Brief van prins Philips Willem aan kardinaal Borghese (1608), carta 41.
" I, 513 (cart. 7812). Brief van prins Philips Willem aan Paulus V (1606).

[1]) Vgl. Cauchie, p. 38.

Serie I, 595. Instructiën voor den nuntius aan het hof van Bourgondië, vooral over den voorgenomen Turkentocht (1476).

" I, 596. Brief namens paus Pius V aan den nuntius in Spanje over de Nederlanden (1567), carta 415.

" I, 914. Brieven aan Bentivoglio, aartsbisschop van Rodi, nuntius in de Nederlanden (1609—1613).

" I, 959. Brieven van den nuntius (1617—1620).

" I, 966. Avvisi over den oorlog (1605).

" II, 3. Brevis descriptio status in quo est Eccl. Cath. in partibus Belgii ab hereticis occupatis (cart. 189).

Begin: "ex septemdecim Belgii Provinciis septem integrae...; slot: "quodsi deinceps aliqua fuerit orta difficultas parati erimus in satisfactionem Ill. G. V. et cuivis iuste poscenti a nobis rationem." Uit den tijd na den dood van Sasbout Vosmeer. Daarop volgt fol. 199 een tweede Descriptio Status in quo nunc versatur Religio Catholica in Conf. Belgiis (1617), beginnend: "in Hollandia ceterisque eidem unitis Belgii provinciis"..., eindigend (fol. 206): "et fervore fovere vere heroicum erit et summe meritorium" Verder nog (fol. 211 sq.) een aantal kopiëen van placita betreffende naar de Nederlanden gezonden nuntii, n.l. dat voor den bisschop van Acqui (1537), dat voor den aartsbisschop van Rossano (1538), dat voor den bisschop van Fano (1548), dat voor den aartsbisschop van Damascus (1607), dat voor den aartsbisschop van Rodi (1608). Belangrijk is vooral dat van 1548 met allerlei bepalingen over de beschikking over beneficiën en parochiën alleen voor ingeborenen of ten minste de taal kennenden, verbod van dispensatie voor bastaarden, verbod van beroep op buitenlandsche rechters, enz.

Serie II, 17. Relazione van Bentivoglio.

" II, 65. Relazione al Papa sovra i Vescovati (1559).

" II, 70. Brieven van aartshertog Albertus (1605—1620).

" II, 98. Brieven van den nuntius te Brussel (1605—1614).

" II, 108—116. Brieven uit Brussel (1606—1620).

" II, 136—7. Idem (1614—1617)

" II, 138. Idem uit Luik (1613/4).

" II, 365. Brieven in cijfer van de nuntiatuur te Brussel.

" II, 403. Instructie voor den nuntius Sanseverino (2 Juni 1619). Voor het Zuiden is de toestand der katholieke Kerk zeer bevredigend, want de "pietà e bontà di quei Principi" zijn bekend en "le cose della Religione" zijn thans, dank zij den bisschoppen, "che sono generalmente assai pii e zelanti", in "assai buon termini." Op fol. 8 tot 123 over het Noorden, waar, "se bene non hanno libero l'esercitio della Religione,

godono nondimeno molta libertà e particolarmente in Olanda." Ten gevolge der laatste twisten "le cose dei cattolici hanno fatto gran miglioramento et si e inteso che dei medesimi heretici abbraccino molti la vera Religione" De Synode is nu bijeen. "In dette Provincie è un vicario generale, al quale N. S. pensa di dare titolo vescovale come haveva il suo predecessore nel qual caso V. S. ne sarà avisata." Onder hem dienen 240 "sacerdoti secolari", die "lunghe e gravi discordie" hebben vooral met de Jezuieten in weerwil van het 1610 getroffen vergelijk, dat de nuntius zooveel mogelijk moet handhaven. Vooral op te letten, dat de vicarius apostolicus en de vicaris van Haarlem zich niet te veel jurisdictie over hunne priesters aanmatigen, want de nuntius te Brussel meent te bemerken, "che il lor governo sia troppo despotico assumendosi quasi un assoluto dominio", zoodat het noodig was in het geval van twee pastoors, die zich te Rome beklaagden, "una gagliarda ammonizione" te geven, "acciochè si moderassero et si contenessero nei loro segni." Ook de ondergeschikten moeten niet te veel praats krijgen. Omtrent den toestand in Brabant en Twente tijdens het Bestand moet hij in overleg met den nuntius te Parijs zich strikt houden aan het verdrag van 1609. Te letten op de veelbesproken plannen tot invoer van kettersche boeken in Portugal en Spanje en op de plannen der Staten in de Middellandsche Zee, waardoor zelfs de Kerkelijke Staat bedreigd wordt.

Serie II, 428. Brieven enz., ook uit de Nederlanden (1640-1620). Hierin de instructie van den nuntius, bisschop van Otranto (dd. 27 Juni 1617), voor het Noorden geheel gelijk aan die voor Sanseverino. Verder brieven van Otranto:

1 Aug. 1617. Over de twee Hollandsche priesters bovenbedoeld. Verder een en ander over de expeditie van Johan van Nassau naar Venetië.

23 Sept. 1617. Over een katholiek edelman in Utrecht, die den Staten zijne beide zoons in "religione Ugonotta" beloofde op te voeden om hen in het oog der Staten voor de kanonikaten verkiesbaar te maken. Verder over den dood van Philips Willem en over diens bezittingen.

6 Oct. 1618. Rovenius "fà restar perplesso N. S., se debba dargli il titolo di Vescovo o nò, perche non vorrebbe che con accrescerli dignità in vece di maggior frutto ne resultasse effetto contrario, e però prima di pigliare altra resolutione mi ha ordinato di scrivere a Lei, che ella procuri dichiararsi d'ogni dubbio et d'assicurarsi bene de particolari continuti nella sudetta inclusa copia senza mostrar di haverne ordini di quà, acchiochè liberandosi la S. S. con la relatione de V. S. da

ogni perplessità, possa pigliar la risolutione che stimerà esser più conveniente. Non resta dunque ella di scriverne insieme quel che S. A. ha stabilito di dare al sudetto Rovenio per poter sostentar la dignità vescovale et il Signore la felicità".

5 Jan. 1619. Als S. A. "se persista nell' istessa oppinione, che si dia al detto vicario un titolo di vescovo et di più avvisise da questo, sia per seguir nessun pregiudizio o danno alla Religione et ai cattolici et particolarmente ne possi causar commotione negli altri operarii."

5 Jan. 1619 Avviso, dat de ketters in hun Synode ook met de Katholieken willen disputeeren. Maar men moet dit vermijden, want zij hebben geen oordeel over de ware religie.

Dan volgt de instructie voor den nuntius, aartsbisschop van Bari, dd. 23 Oct. 1615. Ook diens brieven, die voor onze geschiedenis weinig belangrijks bevatten; een en ander over de twisten tusschen de seculiere en reguliere geestelijkheid.

Eindelijk brieven van Bentivoglio, vooral 19 Juli 1614 over den titel van den te benoemen vicaris apostolicus, met aanwijzing aan den nuntius om de meening te vragen van den Aartshertog over een episcopaat in partibus infidelium. Besloten wordt volgens brief van 8 Sept. 1614 den kanunnik van Oldenzaal eenvoudig vicaris apostolicus te maken en later nog eens te handelen over een mogelijken bisschopstitel. In deze brieven ook een en ander over de regeling der inkomsten van den vicaris en over de voorgestelde toelating van Engelsche kooplieden en arbeiders te Antwerpen "per introdurvi le arte et lo spaccio di panne", zeer bestreden uit vrees voor het slechte voorbeeld der ketterij.

Serie III, 7 fol. 42. Brief van bisschop Hendrik van Roermond over den toestand van het bisdom (1609).

" III, 18. Afschriften van brieven van nuntii o. a. uit de Nederlanden (1595—1602).

" III, 40. Brieven van Mgr. Ott. Frangipani, bisschop van Tricarico, nuntius in de Nederlanden (1596—1604).

" III, 45a. Brieven uit de Nederlanden o. a. over het Bestand en de onderhandelingen van Spinola (1608).

" III, 50a. Brieven o. a. van Philips Willem van Oranje.

" III, 51c. Brieven uit de Nederlanden (1606—1620).

" III, 74a. (carta 46). Over de oprichting van Jezuietencolleges in Holland (1576).

" III, 80. Inventaris van allerlei brievenregisters (1574—1589), ook betreffende de Nederlanden.

" III, 88e en f. Brieven van Albertus en Isabella.

" III, 92b. Kerken van Brabant (1514—1594).

Serie III, 105. Over den handel van het Zuiden met Holland en Zeeland (1579).
" III, 98 (1—3). Brieven van de Brusselsche nuntiatuur (1600/1).
" III, 127. Stukken over een pastoor in de Streek (1619) en over de woelingen (1616). Daarover eenige brieven van den nuntius aan Rovenius en omgekeerd, met name over den pastoor, die benoemd was door den nuntius, welke benoeming door Rovenius heftig werd bestreden en voorloopig niet erkend.
" IV, 47. Over den oorlog (1605).
" IV, 63. Avvisi 1693/4.
" IV, 122. Relazione van Bentivoglio over het Bestand.
" IV, 242. Minuten van brieven aan den Generaal der Zoccolanti uit de Nederlanden (1597).
" IV, 243. Avvisi o. a. uit Brussel (1588).
" IV, 252. Avvisi uit het Hollandsche college te Keulen (1616).

Ten slotte onderzocht ik hier in den catalogus, betiteld *Chiese di Roma*, om te zien wat hier te vinden was over enkele Romeinsche kerken en kerkelijke instellingen, door Nederlanders gesticht of veel bezocht.

In de eerste plaats kwam daarbij in aanmerking de oude Friezenkerk *San Michele in Sassia*, in haren tegenwoordigen vorm uit de 12de of 13de eeuw, met haren fraaien klokketoren en overblijfselen der oude bouworde uit dien tijd herinnerend aan de aanwezigheid der reeds in de 8ste eeuw genoemde "schola Frisonum", de Friesche kolonie in den Borgo bij de St. Pieter [1]). Herhaaldelijk bezocht ik haar en haar omgeving, waar het oude kapelletje, dat men langs eene Scala Santa (in Borgo S. Spirito) bereikt, misschien de herinnering aan het oudste bedehuis der kolonie bewaart.

Van haar archief is niet veel meer over. Men meent [2]), dat het laatste overblijfsel ervan te gronde is gegaan bij den vreeselijken Sacco di Roma (1527), toen de woeste benden van Karel van Bourbon en Philibert van Oranje op deze plaats in den ook in de Middeleeuwen herhaaldelijk door brand en verwoesting bezochten Borgo de Eeuwige Stad binnendrongen. In dat der Pieterskerk, onder wier beschermend toezicht de S. Michele sedert het begin der 16de eeuw staat, vond ik echter nog een bundeltje, waarover later. Hier, in de Vaticaansche archieven, wordt in beschrijvingen van kerken en kerkvisitaties

[1]) Vgl. daarover Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom, II, S. 470.
[2]) Gregorovius, VIII, S. 536.

der 17de en 18de eeuw herhaaldelijk van deze kerk melding gemaakt, met name in de aanteekeningen van den Romeinschen geleerde Brutio uit het laatst der 16de eeuw. Vooral de inscriptie uit de 13de eeuw, die nog in de laatstelijk omstreeks 1760 gerestaureerde kerk aanwezig is [1]), heeft de aandacht getrokken; men vindt haar o. a. in het ms. Z. 35, p 346/8. Verschillende mss. met bovenvermelde aanteekeningen zijn zeer onvolledig, zoodat vroeger daaruit aangeteekende plaatsen niet meer zijn terug te vinden (zoo Z. 30, p. 64; N. 26, p. 47); anderen bevatten niets bijzonders dan alleen de aanteekening, dat er eene visitatie heeft plaats gehad, voor deze kerk onder Urbanus VIII (N. 79, p. 514) en Alexander VII (N. 54, p. 264). In Z. 73, p. 229 staat in den „Compendio delle chiese" van De Soto (1575), dat op den octaaf van St. Michiel de „Scala Santa" door velen hier op dezelfde wijze pleegt beklommen te worden als die bij het Lateraan ter verkrijging van „indulgentia plenaria" en „liberatione d'una anima della pena del Purgatorio". Z. 30, fol. 272 vermeldt, dat „clerici dicte ecclesie vendiderunt Latino Ostiensi et Velletriensi episcopo cardinali solum quod est prope ecclesiam S. Michaelis, in quo aedificatum est Palatium dicti cardinalis et murus, qui est secus viam publicam juxta quod dicitur aliquando Poza fuisse, item murum antiquum qui fuisse dicitur de palatio Neroniano et est ex opposito campanilis dicte ecclesie in parte australi in monte (vid. Bull. Julii II, a. 1508')." Ms. H. 3, 1, p. 504 en 783 vermelden eene „exemptio et protectio privilegiorum pro hospitali S. M. in Saxia de Urbe" en een „Diploma Johannis Angliae regis favore hospitalis apud ecclesiam S. M. in Saxia de Urbe."

De tweede instelling, die voor onze landgenooten van belang is, is het in 1399 door Joh. Petri van Dordrecht gestichte hospitaal met kerk *S. Maria dell' Anima*, gelegen in de Via dell' Anima. Ook over deze kerk bevatten de aanteekeningen van Brutio e. a. vele bijzonderheden, die duidelijk in het licht stellen, dat deze „pro natione Alemanorum" gevestigde instelling ook nog in de 16de en 17de eeuw voor Nederlanders toegankelijk werd geacht (vgl. ms. Brutio, 14, p 198; 15, p. 212; 20, p. 249; 21, p. 266; Z. 30, p. 206 en 73, p. 209; N. 26, p. 29). Ook van deze kerk vindt men hier verscheidene visitaties vermeld, n.l. onder Pius V (N. 2, p. 56) en Urbanus VIII (N. 77, p. 714). Verder nog allerlei aanteekeningen in verschillende registers over uitbreiding van kerk en kerkhof en voorrechten aan de kerk toegekend.

[1]) Vgl. Acta SS. i. d. 19 Aug. (Aug. III, p. 710), waar zij is afgedrukt uit een ms. „ex archivo basilicae S. Petri", waarover later.

Behalve de reeds vermelde verzamelingen en catalogi zijn er ook nog andere, die, zorgvuldig en met opoffering van veel tijd geraadpleegd, voor onze geschiedenis zeker veel zouden kunnen opleveren. Ik noem daaronder in de eerste plaats de reusachtige collectie der registers van de pauselijke kanselarij [1]), waaruit o. a. dr. Brom voor zijn „Bullarium Trajectense" zooveel putte, de zoogenaamde *Regesta Vaticana*, *Regesta Avenioniensia* en *Regesta Lateranensia*, beginnende met het einde der 12de eeuw. Zij vormen eene verzameling van meer dan 4000 deelen, waarvan slechts zeer onvolledige catalogi en indices bestaan, behalve van de *Avenioniensia*, waarvan alleen de in het begin der 18de eeuw samengestelde index 50 deelen beslaat; van de *Vaticana* heeft men evenzoo uit de 18de eeuw den inventaris van De Pretis, verder de voortreffelijk gedrukte Ad Vaticani Regesta Manuductio van Palmieri (1884) en de gegevens in de 600000 schedae van Pistolesi (einde 18de eeuw); van de eerst in 1892 hier ingelijfde Lateraansche registers is de catalogus in bewerking. Verder de collectie der pauselijke *Breven*, waarvan indices aanwezig zijn. Dan de reusachtige collectie der *Supplieken*, registers, [2]) waarin de begeving der pauselijke beneficiën, de dispensatiën, de indulgentiën zijn aangeteekend; in 1892 zijn meer dan 7000 deelen uit de archieven der daarmede belaste pauselijke *Dataria* hierheen overgebracht. Verder de archieven der *Camera apostolica*, betreffende de financieele werkzaamheid van den pauselijken stoel [3]) en sedert paus Nicolaas III bewaard: zij bevatten wederom meer dan 1000 deelen met tal van uiterst belangrijke bijzonderheden op allerlei gebied, uit quitantiën, rekeningen, aanteekeningen omtrent inkomsten en uitgaven over de geheele wereld. Eindelijk de *Consistoriale archieven* [4]), alleen toegankelijk met speciaal verlof, beginnende met de 15de eeuw en loopende tot in onzen tijd, eene serie van meer dan 500 deelen, van groot belang voor de algemeene kerkgeschiedenis maar onvolledig geordend.

Uit een en ander zal duidelijk gebleken zijn, dat hier niet dan een globaal overzicht kan worden gegeven met nadere aanwijzing van bijzondere serieën van stukken, welker inhoud met eenige voorlichting gemakkelijk was vast te stellen. Zou men een volledige lijst willen verkrijgen van alle stukken, die in de pauselijke archieven voor onze geschiedenis van belang zijn, dan zou men moeten overgaan tot de inrichting van een vasten post te Rome in den geest van wat door Pruisen, Oostenrijk,

[1]) Cauchie, p. 9 suiv.
[2]) ib. p. 14 suiv.
[3]) ib. p. 16 suiv.
[4]) ib. p. 39 suiv.

Frankrijk en Engeland reeds is gedaan door de oprichting van historische instituten aldaar. Daarbij zou het dan ten zeerste wenschelijk zijn samen te gaan met België, omdat de stukken van belang voor de geschiedenis van dat land eensdeels nauw samenhangen met die, welke voor onze geschiedenis belangrijk geacht kunnen worden, anderdeels in dezelfde verzamelingen en onderdeelen van verzamelingen moeten worden gezocht als die voor onze geschiedenis zouden moeten worden nagegaan, en dus van beide zijden dubbel werk zou worden vermeden.

Voor eene poging tot samenwerking met België in dit opzicht schijnt juist thans het oogenblik te zijn aangebroken, aangezien naar aanleiding van de onderzoekingen en voorstellen van prof. Cauchie en anderen de Belgische regeering bezig is te overwegen, in hoeverre de vestiging eener vaste instelling voor historische studie te Rome voor verwezenlijking vatbaar zou zijn. Als ik mij niet zeer vergis, zijn deze overwegingen reeds zoo ver gevorderd, dat er uitgewerkte plannen omtrent deze zaak in behandeling zijn. Te Rome ontmoette ik dr. Hanquet, die door de Belgische regeering in het algemeen belast was met het nagaan van een en ander, wat ter zake zou kunnen dienen. Mocht onze Regeering neiging gevoelen naar aanleiding van dit Verslag met de Belgische in overleg te treden, dan zou daarmede misschien de weg geopend zijn om zonder al te veel geldelijke opoffering de in dit middelpunt van geschiedkundige studiën aanwezige bescheiden ook aan de beoefening onzer vaderlandsche geschiedenis dienstbaar te maken. Misschien zou het mogelijk zijn een deel der onvermijdelijke onkosten te bestrijden uit de geldelijke tegemoetkoming uit de inkomsten der kerk *S. Maria dell' Anima*, waarop katholieke Nederlanders sedert eene bul van paus Pius IX (1869) onder zekere voorwaarden recht hebben wegens de groote verdiensten, die de Nederlanders, van de oprichting der instelling tot in de 16de en 17de eeuw, zich jegens haar hebben verworven. Ik heb de eer in het bijzonder de aandacht van de Regeering op dit punt te vestigen, tevens die mijner katholieke landgenooten, die voor de kennis der geschiedenis van hun kerkgenootschap hier te lande in den laatsten tijd groote belangstelling hebben getoond. Het zij overigens opgemerkt, dat, blijkens de boven vermelde stukken niet alleen de geschiedenis der katholieke Kerk maar ook de algemeene kerkgeschiedenis, ook de staatkundige en militaire geschiedenis van ons land, van eene vaste instelling als de bovenbedoelde, zij het op bescheiden voet gevestigd, groot voordeel zouden kunnen trekken.

De *Biblioteca Vaticana*, gelegen achter de lange inscriptiën-

galerij, wordt op dezelfde vrijzinnige wijze als het Vaticaansche archief geleid door Mgr. F. Ehrle S. J. en kan van den rijken schat harer handschriften twee groote reeksen van goede catalogi aanwijzen: de alphabetische catalogi der verschillende verzamelingen, waaruit de bibliotheek is samengesteld, en den ouderen inventaris, waaruit deze catalogi zijn samengesteld en die dikwijls iets uitvoeriger is. De boekenverzameling van het Vaticaan wordt vooral met het oog op deze veel geraadpleegde bibliotheek voorzien. Ook hier zit geregeld een 60 tal bezoekers des morgens te arbeiden in de goed verlichte maar in den wintertijd koude werkkamer.

In de voortreffelijk gecatalogiseerde afdeeling *Cod. Mss. Vat. Lat.* vond ik eenige belangrijke mss. over onze geschiedenis en letteren:

n° 16. Guilielmi Canteri variae lectiones in Graecis bibliis, van de hand van den te Leuven gevestigden geleerden Fries (1542—1575), die bij Plantijn o. a. een Libellus variarum in Gr. bibl. lectionum uitgaf.

n° 454, p. 180. Gherardi Brant sermones.

n° 600, p. 274. Henrici de Campis, professor der theologie, avvisamentum over het schisma (1439).

n° 608, p. 289. Henrici de Gouda,
p. 293. Henrici de Groningen,

n° 1906, p. 604. Hugonis Grotii epistulae.

n° 1907, p. 601. " " "

n° 3881, p. 516. Trajecti oppidi varia.

n° 3890, Belgicae inferioris descriptio (p. 64—69). Een brief dd. 3 Aug. 1529, beginnend: "Monui te superioribus me Samarobrivam venisse et quae ibi acta essent diligenter perscripsi. Nunc cum Belgicam omnem inferiorem et Caninefates et Caucos quos Zelandos dicimus perviserim" . . . handelt o. a. over de vraag, of de Zeeuwen voor Cimbren te houden zijn. 1 Sept. 1529 uit "Belevacum" over de in deze streken gewone wijze van landbouw. De schrijver doet een "peregrinatio Belgicae Inferioris" en schrijft in den voorzomer nog een paar brieven over den oorsprong van Rijn en Donau en den overtocht der Alpen.

n° 5313. Joannis Hesaei Trajectensis iter ab Hierosolymis.

n° 5391. Frisiae descriptio, door Henricus Ubbius (1530), beginnend: "Cum scripturi sumus de Frisiae orientalis et patriae meae situ, gente in ea, moribus, principibus qui multis ab hinc annis illic sunt dominati, terre feconditate atque ideo eius regionis totibus (*sic*), quibus potissimum hac tempestate abundat" . . . een aardige beschrijving van land en volk.

n° 6150. Belgicae persecutionis epitomus.

n° 6149. Censura in Erasmi Parafrases.

n° 6159. Erasmi iudicium de Apologia Petri Cursii.

n° 6217. Trajectensis de Episcopatus divisione relatio quorumdam Cardinalium ad Pontificem, beginnend: „Cum S^tas Vestra“ . . . Hierbij ook: Rationes ab oratore Regis Cattolici exhibitae circa ius nominandi ad ecclesias cathedrales noviter erectas, beginnend: „jus potius“ . . .

n° 6218. Trajectensis, de Praepositurae et Archidiaconatus unione mensae episcopali, daarbij behoorende.

n° 6219. Contra Erasmum quaedam.

n° 6532, p. 125—131. Articoli di Protestanti di Fiandra proposti alli stati di Enaut et altri, met antwoord daarop van die Staten (20 Juli 1578).

n° 6910. Hierin carmina van Nicolaas Heinsius en oordeelen over zijne geschriften en die van Meursius.

n° 7067. Strada, de Bello Belgico: origineel ms., het heeft 1092 blz.

n° 7348, p. 328 Relatio missionis apostolicae Hollandiae (1701).

n° 7394. Belgium. Allerlei over Jansenistische bewegingen.

n° 7405. Flandria. Evenzoo.

n° 7487. Hollandia. Allerlei onbelangrijke zaken 17de eeuw, een en ander over de zoogenaamd door Van Beuningen geslagen medaille tegen Frankrijk.

n° 7488, p. 24. Vicarii apostolici Hollandiae istanze circa le missioni, consultate nella Congregazione particolare tenuta li 10 Marzo e che si dovrano referire nella Generale da tenersi li 17 Marzo. Met een catalogus der 63 Jezuieten-statiën in de Vereenigde Nederlanden.

n° 7495. Miscellanea uit den tijd van Willem III.

n° 8222. Bevat o. a. brieven van Erasmus.

n° 8242. Over gemengde huwelijken in de Nederlanden (18de eeuw).

n° 8444. Cassatie der inlijving van Maastricht bij Brabant (1532).

n° 8468, p. 546. Catalogus librorum qui juxta regulam indicis expurgati fuere in Belgio.

n° 8565. Passionale uit een Nederlandsch klooster (10de eeuw).

n° 9060/7. Brieven 15de tot 18de eeuw, verzameld en afgeschreven uit Romeinsche archieven door Cajetanus Maurinius. Hierin brieven van Cuperus, Erasmus, Grotius, Heinsius, Lindanus, Lindenbrogius, Lipsius, Neercassel, Salmasius, Gerardus Vossius e. a.

n° 9146. Bevat o. a. brieven van Gerardus Vossius en Gruterus.

n° 9565. Hierin: „Statistique du Jansénisme en Hollande“ (1840), benevens statistieke overzichten o. a. van de Hollandsche missie circa 1840.

n° 9799, fol. 299 sq. Brief van Mgr. Jan Meinderts, aartsbisschop van Utrecht, over de zaligverklaring van Palafox (1770). Hierin ook brieven over de verkiezing van de (oudkath.) bisschoppen van Haarlem en Deventer (1778).

n° 9804. Mémoire du comte Passionei sur les affaires de la religion des Pays-Bas (19 Maart 1712), ten behoeve van den abbé de Polignac, ambassadeur te Utrecht.

n° 9813, fol. 325. Lijst van in Holland verschenen geschriften over rente en woeker; fol. 331. Brief van Arnoldus Hansen, pastoor in de Nes bij Amsterdam, met klachten over de handelingen der Jezuieten, dd. 26 Nov. 1751; fol. 333. Brief van dezelfden aan kardinaal Corsini daarover (15 Aug. 1749), met aansporing tot wederoprichting der bisschoppelijke hierarchie, een verdere brief aan kardinaal Gonzaga (23 Mei 1749) van dezelfden en vier andere pastoors om verbetering der toestanden in de Hollandsche missie te vragen.

n° 9815. Bevat o. a. een brief van prins Willem IV aan kardinaal Passionei.

Minder leverden de andere afdeelingen op.

In de *Codd. Reg. Sueciae:*

n° 840. Brieven van mons. de Saint Victor uit Den Haag. Hiervan vooral n°. 2 aan de koningin van Denemarken heel aardig, met eene beschrijving van eene reis naar het kasteel Middachten en het daar aanwezige gezelschap van den Gelderschen adel, de Bentincks, Raesfelds, Amerongens (1667), fol. 5—29. Een derde brief aan Frederika Amalia, hertogin van Sleeswijk-Holstein, over de groote wereld in Den Haag (1667). Een vierde aan een der dames Bentinck (Maart 1668), over eene liefdesgeschiedenis. De brieven zijn lang en vol van gesprekken en verzen.

n° 889. De Burgundiae ducatu occasione controversiae inter Austriae Ducem et Regem Galliarum post mortem Caroli Ducis exortae. Lange deductie over de rechten van Bourgondië, in het Fransch, 122 fol. blz., met conclusie, dat hertogin Maria geen recht op de opvolging heeft volgens het recht van het fransche koningshuis, waaruit hare voorvaderen gesproten zijn.

n° 1203. Erasmus de modis confitendi en zijne Prefatio in suam novi testamenti versionem.

n° 2023. Epistolae Erasmi ad Sadoletum, Asulanum et Aldum Manitium.

Onder de *Codd Palatini:*

n° 1609, p. 549 sq. Erasmi opera.

n° 1822, p. 583. Gruteri carmina.

n° 1853, p. 587 sq. De Belgico Statu Fr. Enzinatis historia.

n° 1909/7. Hierin brieven en gedichten van Daniël Heinsius, Gruterus, Rutgersius, Grotius, Meursius, Utenhovius e. a.

Onder de *Codd. Capponi:*

n° 517. Brieven van den bisschop van Tricarico, nuntius (1597—1605).

Onder de *Codd. Urbinates:*

n° 817 en 1206. Eerste begin van den opstand tegen Spanje, de »Guerra di Fiandra« met beschrijving van den toestand des lands (ital.). Miscellanea over den opstand. Verder: »causa per le quali la Fiandra tumultuò et si rebellò al Re Cattolico con una breve descrittione dei costumi, richezze, feste, qualità, sito et modo di governo« (1586).

n° 828. Descrizione della Fiandra e governi degli Stati di essa.

n° 852, 866, 867. Raadgevingen van Karel V aan Filips II (1548).

n° 856. Antwoord aan hen, die de »impresa di Fiandra« onbeteekenend vinden, beginnend: »non è cosa« . . .

n° 861. Discorso scritto 2 Feb. 1615, dat de Spaansche koning niet te gelijk in Nederland en Italië moet oorlogen.

n° 865. Instructie voor Pietro Cajetano bij zijn vertrek naar de Nederlanden.

n° 1020. Over den dood van Egmond en Hoorne.

Onder de *Codd. Ottoboniani:*

n° 415. Erasmi Sententia de libello Henrici VIII.

n° 1100, p 103. Aanteekeningen over de Nederlanden.

n° 1426. Relazione van Johan Ernst van Nassau over zijne onderneming ten behoeve van Venetië

n° 2432. Relazione van Badoaro (1558).

n° 3142, p. 223. Brief van Willem van Oranje aan de Staten-Generaal.

n° 3165, p. 9: Raison pour mettre le Prince d'Orange seul sur le trône pendant sa vie (1688); p. 50: Documenta spectantia ad eundem, van weinig belang.

n° 3166. Brief van Innocentius XII aan de Nederlandsche bisschoppen ten behoeve van den vrede (24 Nov. 1696).

Onder de *Codd. Pii:*

n° 168, fol. 434 sq. Sommario der artikelen van Terranova voor de Staten-Generaal (1579), met stukken over het verzet tegen don Jan van Oostenrijk en de redenen daartoe leidende.

Een andere voor onze geschiedenis belangrijke verzameling stukken bevat het archief van de *Congregatio de propaganda fide* (Piazza di Spagna). In het gebouw dezer instelling, waaraan ook een seminarie met ongeveer 100 leerlingen en eene biblio-

theek verbonden is, bevindt zich eene ruime zaal met honderden deelen documenten sedert 1622, toen de congregatie werd ingesteld [1]). Geleid door kardinaal Ledochowski en den secretaris der Congregatie Mgr. Vecia, bezit dit archief evenwel niet het voor algemeene openstelling noodige personeel, zoodat het zeer moeilijk is hier toegang te verkrijgen. Door welwillende aanbeveling van wege de pauselijke nuntiatuur te 's Gravenhage en de vriendelijke hulp van dom Willibrordo van Heteren mocht het mij gelukken vergunning te verkrijgen tot het samenstellen eener lijst der voor Nederland hier aanwezige documenten uit de 17de en 18de eeuw, die in eene serie van 32 zware deelen zijn bijeengevoegd, afgezien van de oudere serie, die chronologisch geordend is. Deze lijst zal eerlang in het Archief van het aartsbisdom Utrecht, waar zij het best onder de oogen van belanghebbenden zal kunnen komen, worden afgedrukt en doen zien, dat het apostolisch vicariaat in de Republiek der Nederlanden voornamelijk door deze Congregatie met de Curie in nauwe betrekking stond en dus de geschiedenis der Roomsche Kerk in Nederland en Oost-Indië voornamelijk uit deze documenten bestudeerd dient te worden. De lijst is onder mijn toezicht door dom Willibrordo van Heteren uit de 15 omvangrijke registerdeelen der Congregatie samengesteld.

Het archief der *St. Pieterskerk* bevat voor onze geschiedenis weinig belangrijks. Door vriendelijke tusschenkomst van dr. Sciaparelli, die er geregeld werkzaam was, kreeg ik van den vriendelijken archivaris don Félice Ravanat vergunning om in de registers na te gaan, wat er te vinden was over de onder de St. Pieterskerk behoorende oude Friezenkerk S. Michele [2]). Met hulp van den archivaris vond ik weldra een deel van het archief dier kerk in Caps. 27, Fasc. 314, een bundel, getiteld: *Chiesa di S. Michele e Magno* (1572—1852). Daaruit bleek, dat de reeds door paus Leo IV (897—855) min of meer onder het toezicht der St Pieterskerk geplaatste instelling door Innocentius III, Gregorius IX en Innocentius VI in de 13de en 14de eeuw daaraan geheel ondergeschikt was gemaakt. De bijna algeheele verwildering der Romeinsche instellingen in den tijd van de pauselijke ballingschap te Avignon in de 14de eeuw en de daarop gevolgde bezwaren van het Schisma deden de kerk geheel in verval geraken. 4 Jan. 1446

[1]) Cauchie, Notices sur quelques sources manuscrites de l'histoire belge à Rome (Bruxelles 1892), p. 10 suiv.
[2]) Vgl. boven, blz. 52.

droeg paus Eugenius IV haar over aan Bartholomeus, aartsbisschop van Ravenna, „met vernietiging van alle beweerde rechten van anderen" en op grond van de door dezen aangebrachte herstellingen aan het oude gebouw. Paus Julius II nam haar in 1508 weder van aartbisschop Gambara over en verbond haar aan zijne capella Giulia in de Pieterskerk. Deze laatste zorgde sedert voor het onderhoud der kerk en gaf o. a. in 1562 eene reeks van kerkelijke goederen voor den dienst. Eene rekening van 29 Sept. 1550 doet zien, hoe toen het feest van St. Michiel werd gevierd. In 1628 werd het kerkhof opgeruimd. Maar de kerk geraakte in de 17de en 18de eeuw weder in diep verval, zoodat paus Benedictus XIV het plan opvatte haar te restaureeren, omdat alle dienst daar onmogelijk was geworden. Onder Clemens XIII werd de restauratie voltooid; de kerk werd 6 Mei 1759 opnieuw gewijd. Deze restauratie bewaarde den ouden vorm van het schip en koor, dat vooral aan de achterzijde nog uiterst merkwaardig is, en liet zelfs de oude pilaren bestaan, terwijl men ze versterkte. Sedert werd de kerk weder geregeld als parochiekerk voor den Borgo gebruikt; de beroemde schilder Antonio Raphaël Mengs werd er 29 Juni 1779 begraven. Later geraakte zij weder in verval blijkens het verhaal van een diefstal van kerkzilver in 1863, mogelijk ten gevolge van onvoldoend toezicht en verwaarloozing. Paus Pius IX reorganiseerde het kerkelijke beheer en met name de hier in de 16de eeuw ingerichte priestercongregatie.

Een onderzoek naar een in de Acta S. S. XIX Aug. (III), p. 710 genoemd oude Vita S. Magni „ex archivo basilicae S. Petri" leidde tot niets dan dat mijne opmerkzaamheid werd gevestigd op een belangrijk oud boekje van Torrigio: Narratione dell' origine dell' antichissima chiesa di S. Michele Archangelo e Magno vescovo (Roma, Francesco Casali, 1629), waarin met eene uitvoerige beschrijving der kerk en harer geschiedenis ook een belangrijke Vita S. Magni gedrukt staat „cavata da manoscritti authentici antichi."

Over het archief van den *Campo Santo dei Tedeschi* en dat der kerk *S. Maria dell' Anima* [1]) zie men de geschriften van Mgr. De Waal, den geleerden rector der eerste instelling, vooral het belangrijke: Der Campo Santo der Deutschen zu Rom (Freiburg i B, 1896), en die van de rectoren der Anima Mgr. Kerschbaumer en Mgr. Nagl, vooral: Kerschbaumer, Geschichte des deutschen Nationalhospizes Anima zu Rom (Wien, 1868), en Nagl und Lang, Mittheilungen aus dem Archiv

[1]) Vgl. boven, blz. 53.

des deutschen Nationalhospizes S. Maria dell' Anima in Rom (Rom, 1899). Het Liber Confraternitatis der Anima, uitgegeven (Romae, 1875) door Mgr. JAENIG bevat reeksen van namen van Nederlandsche begunstigers en aanteekeningen omtrent hun verblijf te Rome; het toont aan, dat van de 3000 daarin vermelde namen ongeveer $\frac{1}{30}$ uit de diocees Utrecht en $\frac{1}{15}$ uit de noordelijke Nederlanden afkomstig is, een bewijs van de groote beteekenis der Nederlandsche kolonie te Rome in vroegeren tijd. De bul van paus Pius IX, die de instelling reorganiseerde (15 Maart 1859), erkent dan ook het aandeel der Nederlanders in de stichting en bepaalt hunne rechten aldaar. [1])

Het *Archivio di Stato* (Piazza di Firenze) bevat behalve het moderne staatsarchief sedert 1870 een aantal door den Italiaanschen staat geconfiseerde stukken uit kerkelijke archieven.

Daaronder zijn voor ons van belang 14 deelen der *Formataria, Libri Formatariae* (1425—1524), behelzende registers van pauselijke ordonnantiën van allerlei aard, van die betreffende de tonsuur tot die betreffende aanstelling van bisschoppen en prelaten te Rome [2]). Verder de Registers der pauselijke *Camera* sedert Martinus V met opgave van alle inkomsten en ingedeeld volgens de bisdommen, beginnende met 1421. Ik zag daarvan een viertal deelen door maar hield spoedig op met het excerpeeren daaruit, omdat het Preussische Historische Institut reeds denzelfden arbeid voor alle Duitsche bisdommen had laten verrichten en deze aanteekeningen reeds ten deele had laten drukken in ARNOLD's Repertorium Germanicum, I (1431—1447), Berlin, 1897. Er staat in deze deelen veel betreffende inkomsten uit het bisdom Utrecht.

De verspreiding der documenten over verschillende gebouwen bemoeilijkte den arbeid in dit archief zeer. Ik vond er in de stukken betreffende de kerk *S. Maria dell' Anima* te midden van een aantal onbelangrijke processtukken over een twist met den pauselijken stoel over tiendheffing van hare inkomsten (1676 vgl.) eene rekening dezer kerk van Nederlandschen oorsprong [3]) dd. 17 Oct. 1661, waaruit blijkt, dat hare inkomsten toen ruim 5300 scudi bedroegen, waarvan ongeveer 3900 scudi aan huishuur, 1400 aan lijfrenten; de uitgaven werden gedaan aan onderhoud van geestelijken, salaris voor geneesheer, advocaat enz., onderhoud van kerk en hospitaal, huisvesting van pelgrims (840 sc.), armenzorg, onderhoud van verhuurde

[1]) Een afdruk der bul komt o. a. voor in het Liber Confraternitatis.
[2]) Vgl. Cauchie, p. 18.
[3]) Zie boven, blz. 53.

huizen, uitkeeringen volgens legaten, hulp voor arme priesters Betreffende *S. Michele* vond ik hier niets. Wel betreffende het hospitaal *S. Spirito in Borgo* daarbij, thans staatshospitaal.

Eindelijk een belangrijke verzameling *Jesuitica* uit het archief der Jezuieten. Deze collectie getiteld *Belgio* met den ondertitel *Archivio dei Gesuiti, Belgio-Olanda* was reeds vroeger ten deele onderzocht door prof. Cauchie [1]). Ik bepaalde mij meer bij de op Noord-Nederland betrekking hebbende nummers.

n° 40. Observata in visitatione Provinciae Belgicae, is van 1630.

n° 43. Puncta visitationis collegii Trajectensis R. P. nostro repraesentata (1603) [2]).

„Dicuntur nostri multum se immiscere apud D. Gubernatorem creando magistratum et promovere sua commandatione quos iudicant indoneos, illi praesertim qui familiarius agunt cum ipso Gubernatore ut est concionator Gallicus, confessarius etc.; nemo de caetero quicquam hujusmodi faciat sine licentia particulari P. Rectoris. Ipse vero hanc licentiam non det ulli neque per se officium hujus modi praestet. Rogatus tamen de probitate alicuius possit dicere bona quae noverit. Et si fortassis rogaretur an promovendum judicaret eum, qui vel haereticus esset vel suspectus de mala fide in Principem, possit respondere secundum rei veritatem, ne haeretici et improbi referantur inter senatores. Sed hoc officium, ut secreto petitur a D. Gubernatore, ita rogetur ut secretum teneat quod confidenter a nobis decretum est. Nostri etiam sibi caveant ne unquam se iactent ne quidem domi, non referant ulli etiam a se commendato quod ipsum commendaverint. Quia pauci viri templum nostrum et sacramenta apud nos frequentant, cum ex viris multo maior fructus sperari debeat quam ea mulierculis, despiciat interdum P. rector cum suis consultoribus quibus viis et rationibus viri induci posint ad sacramentorum frequentationem. Hanc ad rem faciat legere atque expendere praxim tertii paragraphi instructionis, cuius titulus est: Occupationes variae etc. Non permittantur nostri colloqui dum lavant scutellas, ne quidem praetextu secundae recreationis quam non sunt habituri; sed vel omnino servent silentium aliquid pii meditando vel submissa voce loquantur, neque toleretur ut lotores usurpent hoc verbum quod hora sit recreationis suae, quia hora tunc humiliationis et mortificationis. Ad hoc etenim officium illud deservit".

Op deze wijze gaan de instructies, dd. Leuven 16 Oct. 1603

[1]) Notices sur quelques sources manuscrites de l'histoire belge à Rome (Bruxelles, 1892), p. 23 suiv.

[2]) Vgl. aldaar n° 44, 45, 47, 48.

door, drie blz. lang. Zij zijn gegeven door Oliverius Manareus.

Behalve dit merkwaardige stuk bevat deze bundel nog de belangrijke visitatie der Provincia Belgica onder leiding van denzelfden pater Oliverius Manareus dd. 1586, eene zeer uitvoerige beschouwing over den toestand der katholieke Kerk in de Nederlanden [1]). Verder andere dergelijke stukken o. a. eene instructie uit Rome dd. 23 April 1650, waarin: "ex Hollandiae missione redeuntes in provinciam non sinantur in habitu sacculari discurrere per provinciam vel civitatem Antverpiensem sine magna necessitate, cuius judex sit solus Provincialis vel pater Vicarius"; 2 Mei 1690, brief van Petrus Dujumont S. J. "ex foederati Belgii Transisalana missione redux ante triennium", aan den internuntius De Via te Brussel over een boek van Arnoldus Blochoven; 1696, brieven van den aatsbisschop van Sebaste aan de Haagsche katholieken; 1699, over de Paaschviering in Den Bosch en die omgeving; 22 April 1701, over den toestand der katholieken in de Ommelanden. Dan nog in denzelfden bundel een aantal brieven van rondreizende Jezuieten uit Bodegraven, Haarlem, Opdam, Maasland, Delfgouw (1697—1701); opgave van bekeerlingen der Jezuieten in 1733 [2]), ten getale van 33, waarvan 5 Joden, 9 "Jansenisten" (te Amersfoort), 3 Lutheranen, 16 Calvinisten, in het geheel 15 uit de Republiek, waaronder een anonymus te Maastricht, "unus bene nobilis qui a catholicis ad heterodoxos defecerat", maar nu heimelijk moest terugkeeren "ob difficultates gravissimas quae et huic domino et nostris possint suscitari" Eindelijk een beroep der S. J. dd 17 Aug. 1702 op den Keizer tegen het besluit der Staten van Holland van dien datum gericht tegen den Vicarius apostolicus.

Een tweede bundel [3]) bevat ongeveer 100 bladzijden met aanteekeningen over de werkzaamheid der Jezuieten in Arnhem, Bommel, Kuilenburg, Gorkum, Gouda, Groningen, Den Haag, Harderwijk, Haarlem, Hoorn, Leiden, Delft, Rhoon, Middelburg, Oudewater, Schoonhoven, Den Bosch, Zwolle en Overijsel, Vianen, Weesp, Utrecht, Wijk bij Duurstede, Amersfoort, Zutphen (1637—1640), alles zeer merkwaardig.

De groote *Bibliotheca Nazionale Vittorio Emanuele* (in het voormalig Collegio Romano) bevat verschillende rubrieken van handschriften, waaronder voor ons van belang *fondo Jesuitico* en *fondo Sessoranio*, het eerste bevattende het archief der Jezuieten, vroeger reeds in ditzelfde gebouw bewaard, en

---

[1]) Vgl. Cauchie, p. 25—26, n° 22—29.
[2]) Cauchie, p. 30, n° 65.
[3]) Cauchie, p. 29, n° 58.

evenals het tweede, dat der Cisterciënsers van het klooster S. Crucis in Jerusalem in Urbe, in 1870 geconfisceerd. Een derde groote collectie, die der *fondi minori*, is nog niet geheel gecatalogiseerd en bestaat uit de archieven van een aantal kleinere kloosters en kerken. Een vierde, *fondo Vittorio Emanuele*, bevat een aantal meest moderne handschriften.

Ik doorzocht eerst den catalogus der rijke Jezuieten-collectie, bevattende meer dan 1650 handschriften, waarvan vele volumina miscellanea, die nauwkeurig beschreven zijn in den ter beschikking van het publiek staanden Index.

n° 290. Hierin een brief van den aartsbisschop van Utrecht over de heiligverklaring van Palafox, dd. 15 Dec. 1770.

n° 418. Allerlei stukken over de Nederlanden in de dagen van Karel V en Philips II, niet belangrijk.

n° 421. Bentivoglio's Relazione della guerra di Fiandra met aanteekening, dat zij samengesteld is door diens secretaris der nunciatuur Giovanni Battista Bischi, "che pero d'ordine di Sua Eminenza l'acoppiò."

n° 422. Kopie daarvan met nog eenige brieven dd. 1615.

n° 547. Vier brieven van Hugo de Groot aan Lucas Holstein met eenige aanteekeningen van den Belgischen Jezuiet Vandevivere.

n° 696. Mémoires pour servir à l'histoire du Jansénisme.

n° 1029/30. Gallucci, De Bello belgico, origineel.

n° 1032/3. Gallucci, Scritti varii e minute, over de groote Guise's en hunne verdiensten, verder over Christina van Zweden en haar bezoek te Rome, met verzen en aanteekeningen in het Latijn en het Italiaansch.

n° 1091. Observationes in Declarationem archiepiscopi Sebasteni, apostolici in Hollandiae missione vicarii, super pluribus, que tum ad ipsum tum ad illam pertinent interrogationibus.

n° 1093/5. Latijnsche stukken over de Roomsche kerkelijke beweging in de Nederlanden (2de helft 17de eeuw).

n° 1103. Brevis enarratio de statu Jansenismi in Hollandia (1684—1697), met vele dokumenten.

n° 1104. Scritti e documenti riguardanti la causa di Pietro Codde.

n° 1154. Catalogus provinciae Flandro-Belgicae, 1653. Een ms. in 12° met de namen der Jezuieten in de verschillende colleges en convicten te Douay, Oudenaarde, Aalst, Antwerpen, Bailleul, Bergen, Brugge, Brussel, Casteren, Cassel, Kortrijk, Duinkerken, Gent, Halle, Yperen, Lier, Leuven, Mechelen, Roermond, Tongeren, ten getale van bijna 700. In het Noorden de "missio Hollandica", geleid door Franciscus van der Meersch als superieur met 87 paters, onder wie Augustinus van Teylinghen, Petrus Codde, Theodorus Adolphus van Rheede, Zegerus van Appelteren, enz.

n° 1232. Stukken over de kerkelijke twisten in de Nederlanden (1700).

n° 1253. Behalve dergelijke stukken (1695) veel over de missiën in Azië, ook in Indië en China.

n° 1263. Notizia delle missioni dei P. P. Gesuiti nell' Olanda (1592—1688), fragment eener geschiedenis der Jezuieten in de Republiek. Eerste superieur Joh. Bargius, die 1593 als visitator was gekomen en als superieur 1597—1599 te Haarlem resideerde, Adrianus Boom (1599—1611), Jacob van Mynden (—1613), Marcus van den Stempel (—1621), Ludovicus Makenblijde (—1629), Jacobus Terinus (—1634), Ludovicus van der Mark (—1638), Adrianus Cools (—1642), Lucas van der Mark en Joannes van Bloclandt (—1650), Andreas Joosten (—1652), Franciscus van der Meersch (—1656), Adrianus Cools (—1659), Franciscus l'Hermite (—1663), Joannes van Bloclandt (—1666), Balthasar van der Beke (—1672), Philippus le Roy (—1675), Ludovicus Camargo (—1679), Johannes de Brier (—1683), Henricus van der Beets (—1688). Verder beschrijving van het verloop der in 1608 door Boom gestichte statie te Alkmaar, waar Gerardus Florensz. (—1615) en Petrus Plempius (—1640) stonden, de laatste begraven in het schip der groote S. Laurenskerk. Remigius Siboons werd 7 April 1672 begraven te Egmond »in templo abbatiae Ste Adalberti«; zijn opvolger P. van Stompwijk 1678 in de St. Laurenskerk te Alkmaar »in ala australi circa crucem templi«. Op Ameland waren sedert 1636 enkelen gekomen, 1645 eene statie gevestigd onder P. Codde, te Naarden 1641 onder Frankenius, te Nijkerk 1643 onder Theod. van Nuyssenborgh. Te Nijmegen was 1554/5 reeds Leonardus Kesselius, rector te Keulen, met drie anderen gekomen maar »eodem anno Neomagi male habiti et urbe pulsi«; eerst 1616 kon Alstenus Blommairt zich er weder vestigen, 1631 een tweede. Eene statie te Oudheusden leefde 1658—1674.

n° 1330. Verzameling van stukken over de kerkelijke beweging in de Nederlanden uit de collectie van pater Baldigiani (gest. 1711).

n° 1343/6. Dergelijke verzameling.

n° 1355. Twee levens van Petrus Canisius (17de eeuw).

n° 1361. Nog eene verzameling als boven, met stukken uit lateren tijd samengevoegd, o. a. een van pater Beckx aan de provincialen en superieuren (1860).

n° 1398. Nog eene verzameling als boven, brieven van pater Jacobus de la Fontaine over het Jansenisme in de Nederlanden.

n° 1613. Nog eene verzameling als boven.

In den *fondo Sessoriano:*

n° 403. Brieven van Bentivoglio (1607—1621), gedrukt.

n° 450. Miscellanea. Hierin afschriften van brieven van Margaretha van Parma en Viglius over de besluiten van Trente (1564/5). 1 Oct. 1570: Arias Montanus, Brevis interpretatio catalogi librorum prohibitorum et expurgandorum de sententia deputatorum juxta Ill. Ducis Albani consilium (p. 77—96). Brieven van Idiaquez over den toestand van Spanje op het einde der 17de eeuw en van den nuntius Tricarico (17 Oct. 1602). Op blz. 227 een Hollandsch gedicht »Blasoen van Prins Maurits Palatijn« en andere gedichten van omstreeks 1625 uit Zuid-Vlaanderen.

n° 452. Miscellanea. Van denzelfden Vlaamschen oorsprong. Briefwisseling van Philips II en Alva (1563) over de brieven der drie heeren tegen Granvelle. Brieven van Granvelle aan Perez (14 Oct. 1564, 15 en 30 Oct. 1565). Beraadslaging bij Alva over het algemeen pardon (8 Dec. 1570), bijgewoond door don Frederik, Vargas, Roda en Del Rio, met brief van Alva daarover (14 Dec.). Verder tal van stukken over den krijg tegen Spanje, 234 nummers, vooral over den tijd van en betreffende don Jan en Escovedo, tal van brieven van den eerste. Drie brieven van graaf Maurits aan Philips II en diens zoon (1589). Stukken betreffende Idiaquez, Wiltperg, Granvelle. Geheime bepalingen bij den afstand der Nederlanden aan Albertus en Isabella. Aubertus Miraeus, de dissidio religionum in Hollandia. Brief van De Groot aan Andries Schot (Parijs, 8 Juli 1621). Geheime instructie van paltsgraaf Frederik V, enz.

In den *fondo Vittorio Emanuele:*

n° 1. Jean Perny, Recueil d'observations astronomiques et géodésiques faites dans la çi-devant Belgique et dans la Hollande pendant les campagnes de l'an III, IV et VI: berichten van den directeur van het observatorium te Parijs.

n° 491. Relazione delle trattative per la pace generale, di Monsignor Carlo Paolucci, commissario di Papa Urbano (circa 1643).

De *Biblioteca Alassandrina*, Universiteitsbibliothek, bevat voor onze geschiedenis niets bijzonders.

De *biblioteca Angelica* (Piazza S. Agostino) [1]), de oude aan mss. rijke bibliotheek der Augustijnen, waar de catalogus van Narducci, loopende tot 1870 en in 1893 te Rome gedrukt, eene

[1]) Cauchie, Notes, p. 16 suiv.

zeer uitvoerige beschrijving der handschriften geeft, bevat vele verzamelbanden.

n° 395. o. a. Brieven van Gijsbertus Cuperus uit Deventer aan geleerden uit zijn tijd (omstreeks 1700).

n° 891. Hierin nog een paar brieven van Cuperus.

n° 910. Evenzoo.

n° 1379. Guilielmus de Croy, De institutione principum seu historiae libri IV et V (1516—1519). Bovendien van hetzelfde werk de eerste drie boeken (1506) in het Italiaansch.

Een gedeelte der handschriften is afkomstig uit de nalatenschap van Lucas Holstein, den bekenden geleerde uit het midden der 17de eeuw. Zij bevat verder een aantal mss. betreffende de kerkelijke beweging der 17de en 18de eeuw, aangegeven bij Cauchie, vooral in ms. 1858, dat evenwel thans niet te vinden was.

De *Biblioteca Vallicelliana* [1]), wederom zeer rijk in handschriften, de oude bibliotheek van het Oratorianenklooster van S. Maria in Vallicella, achter de kerk van dien naam, thans in gebruik als gerechtsgebouw en voor allerlei bureelen.

C. 125. S. Magnus, bevat uittreksels uit het heiligenleven, zoo ook H. 8, fol. 409 en H. 22, fol. 157.

C. 126. S. Willibrordi memoriae historicae, bevat uittreksels uit het heiligenleven.

H. 5 fol. 110 sq. Theatrum crudelitatum hereticorum in Belgio XVI seculo, bevat aanteekeningen over Geuzenvervolgingen, vooral over den marteldood van Musius, alles blijkbaar uit martyrologiën verzameld door Fredericus Metius Galatinus. fol. 122 (vgl. H. 13, fol. 17), Trajectensium pontificium gesta, levens der bisschoppen van Maastricht Tongeren.

K. 13. Memoriae historicae per annos distractae spectantes ad res Belgicas (1572—1647), aanteekeningen zonder belang uit dezelfde verzameling.

K. 23. Varii nuncii historici de rebus quae acciderunt 1580—1597, van denzelfden aard.

N. 22. Uit dezelfde verzameling. Relazioni e memorie istoriche de' costumi, richezze, sito, usi e governo de' Paesi Bassi. Uitvoerig beschreven door Borgnet, p. 48 suiv.: allerlei zaken betreffende den 80 jarigen oorlog, dikwijls van werkelijke beteekenis.

De eerste Relazione is de dikwijls voorkomende, beginnende met: „Giulio Cesare quel cortese principe“....

De tweede, die van den Poolschen gezant Dzialyn in deze ge-

[1]) Vgl. Borgnet, in Compte-rendu de la Commission Royale (1858), p. 44 suiv.

westen (1597) is van overwegend belang en de uitgave zeer waard. Zij begint: „Post multos longinquos in Belgiam et Angliam exantlatos labores“.... en herinnert „plane iam triginta annos ex hac et illa parte summa vi atque virtute pugnatur.... mirum alicui videbitur, cur Philippus Hispaniarum rex potentissimus hanc exiguam regionem subigere adhuc non potuerit sed postquam robur ipsius inspexerit mirari desinet.“ Hij is vol bewondering voor land en volk. Wegens het belang van dezen kamp en het voor Polen dreigende Turkengevaar, nu Spanje zoo wordt beziggehouden, „rex Sigismundus“, wien de zaak „animum perculit“, in overleg met den rijksraad „generosum Paulum a Dzialyn in legatione ad confederatos Belgas misit serio ab iisdem exposcendo ut pro pietate sua erga Deum et erga Christianos temerariam rebellionem deponant neque propter impeditos hac rebellione cives Hispaniarum, in quibus Christianae cardo victoriae consistit, res cum Christianorum tum potissimum Germanorum et Polonorum, ad quorum fines turcica rabies progressa est, pessum ire atque ab ipsis fundamentis ruere patiantur.“ Hij was 17 Juni uit Dantzig op reis gegaan over Stettin, Rostock, Wismar, Lubeck, Oldenburg, Embden, Groningen, Harlingen, Enkhuizen, Purmerend en Amsterdam naar Den Haag. Aardige beschrijving van zijn bezoek bij prins Maurits en dat bij de Staten-Generaal en van zijn verblijf tot in Augustus.

Hierin verder o. a. het door Fruin uitgegeven verhaal van den moord op prins Willem I en de Relatio van Neercassel van 1686. Op fol. 94 nog: Discursus historicus de navigatione Hollandorum et Zelandorum per Mare Septentrionis ad Imperium Sinarum pertinens (1596). Vgl. overigens Borgnet, l.l.

N. 30—32. Philippi II memoriae historicae. Verzamelband over den 80-jarigen oorlog, uitvoerig beschreven door Borgnet, p. 63 sq.

N. 35, fol. 145. Memoria historica belli quod rex Hispaniae gerebat in Belgio (1597) cum postulatis factis ab Oratore regis Poloniae pro utilitate regis Catholici in eodem bello. Vgl. boven.

R. 6. In Erasmi interpretationes super Novum Testamentum censurae et adnotationes Julii Herculani.

R. 55. Discursus Francisci Mariae Vailardi de cessione provinciarum Belgii facta a Philippo II, Hispaniarum rege, Isabellae filiae suae (1596).

R. 56 (n° 13). Erasmi Roterodami annotationes in opera Senecae expensae et emendatae.

De *Biblioteca Casanatense* [1]), de oude bibliotheek van het

[1]) Borgnet, p. 34 suiv., Ruelens, p. 262 suiv.

Dominikanenklooster Minerva, thans evenals de beide vorige staatsbibliotheek, dankt haren oorsprong aan den kardinaal Casanata uit de 18de eeuw.

nº 479. Psalmi cum glossis aliisque precibus Germanica lingua exaratis, een Hollandsch gebedenboekje uit de 15de eeuw met eenvoudige versiering.

nº 644. Interessi reciproci de Principi e de Stati sovrani. Het heeft fol. 102—106 een en ander over de Republiek (1666) en is niet onaardig voor de Indische zaken.

nº 1570. Disordini senza numero nella Republica d'Olanda, het pamflet „Apocalisse d'Olanda" uit den tijd van Frederik Hendrik, in het Italiaansch vertaald.

nº 2432/3. Carteggio relativo agli affari e alle guerre del Piemonte e della Fiandra (1596—1625), is niet meer of minder dan een deel van het archief van Spinola, met een aantal origineele brieven van officieren aan hem. Sommige brieven in cijferschrift. Briefwisseling en uitvoerige beschrijving van de veldtochten van 1606 en 1607, een en ander over de onderhandelingen voor het Bestand. Belangrijke stukken over den Gulikschen oorlog. Briefwisseling met koning Philips IV, aartshertog Albrecht en aartshertogin Isabella, ook met den Hertog van Neuburg. Veel over de samenwerking met de keizerlijke troepen na 1620. Een enkele brief van prins Maurits over de neutraliteit van Meurs (11 Oct. 1623). Veel over het beleg van Breda. Alles in twee deelen gebonden.

nº 3208. Narratio actorum Hagae Comitum (Febr. 1703), bevattende uittreksels uit de Res. St. Gen. over de zaak van Codde.

De *Biblioteca Corsiniana* [1]), gesticht door paus Clemens XII, thans vereenigd met die der *Lincei* in het gebouw dier Academie, bevat slechts weinige handschriften voor ons van belang. Zij zijn bij Borgnet en Gachard voldoende aangegeven en door Gachard nader onderzocht en beschreven.

Bij nº 443, Discorsi politici sopra la guerra di Fiandra (1577), teekende ik nog aan, dat de schrijver (Rome, 3 Nov. 1577) handelt over de komst van Matthias in de Nederlanden: „discorso circa l'andata del Principe Mattias in Fiandra", maar in die zaak niet veel heil ziet. „Un principe nuovo, giovannette, debole di forze, più debole di consiglio et debolissimo d'amicitie potenti et fideli.. in un stato povero et usurpato difficilmente" zal het niet kunnen houden tegen den machtigen koning van Spanje.

---

[1]) Borgnet, p. 70 suiv. Vgl. Gachard, Bulletins de l'Academie Royale. 3e Série, XI (Brux. 1870), p. 27 suiv.

n° 283. Beschrijving van den „Stato della Congregazione e missioni di Propaganda Fide", voor Innocentius XII gemaakt door Mgr. Urbano Cerva. Hierin p. 26—28 over de „Provincie Unite", die meer dan 300.000 Katholieken tellen met 300 geestelijken. Er is thans groote „toleranza", ofschoon er nog nu en dan vervolgd wordt, wat dan met geld wordt afgekocht. Bovendien hevige twisten tusschen regulieren en seculieren, onder de eersten vooral de Jezuieten. De Republiek is eene wapenplaats voor de ketters, die hierheen vluchten; hier worden ook de schadelijkste boeken gedrukt zoowel tegen het katholieke geloof als tegen den pauselijken stoel en het fransche hof; zij hebben ook het katholieke geloof in Oost- en West-Indië „parte con l'armi loro, parte col commercio ed altri arteficii diabolici" vernietigd; zij stoken de rebellie in Engeland aan, steunen de ketterij in het Noorden. Daarom moet de nuntius op het „Congresso" alle moeite doen om de vrijheid van geweten voor de Katholieken te verkrijgen en gelijkstelling in het staatkundige. De vicarius apostolicus is zeer ijverig en in het college (der Propaganda) zijn vele Hollanders, die zich met ijver op de kerkelijke gebruiken en de wetenschappen toeleggen, zoodat alles samengenomen de toestand niet zonder goede hoop op verbetering is.

n° 694, fol. 137. Discorso van Francesco Campanella over de middelen om de Nederlanden aan Spanje te onderwerpen. Ook in dit ms. weder de „Apocalisse d'Olanda" (zie boven).

De *Biblioteca Chigi* was in den tijd, dien ik te Rome doorbracht, gesloten. Vgl. daarover Gachard, in Bulletins de l'Académie Royale de Belgique, 3e Série, X (Brux. 1869), p. 269 suiv. — eene uitvoerige beschrijving, vooral voor ons belangrijk wegens de stukken over de vredesonderhandelingen te Munster, waaraan Fabio Chigi, de latere paus Alexander VII, deelnam.

In ieder geval belangrijk is de *Biblioteca Barberini*, bewaard in het schoone palazzo Barberini en iederen Donderdag toegankelijk. Een aantal geleerden is daar geregeld aan den arbeid, vooral ook omdat de Vaticaansche zalen op dien dag gesloten zijn.

Van den bibliotheek bestaat een catalogus, uitvoerig en duidelijk bewerkt door den hoogbejaarden bibliothecaris don Alessandro Pieralisi. Daarin vond ik op een twintigtal verschillende hoofden de volgende handschriften:

Bellum Belgicum (ms. XXX, 128 en XXXIII, 91), beginnende: „Bellum dicere aggredior, incertus animi Belgarum illud an Europae"... dus Strada.

De provinciis foederatis in Belgio, ms. XXXIII, 49.

Relatio de Belgii statu, N. a Leonissa (ms. XXXIII, 197).

Bentivoglio Onder vele en meestal gedrukte zaken eenige ongedrukte brieven van hem (ms. LXII, 36).

Colonia. ms. LXX, 32. Dit ms. bevat brieven van en aan kardinaal Chigi (1638—1643), waaronder verscheidene over de zoogenaamde bekeering van De Groot en verder over den toestand in Holland zooals die zich voordeed aan de Keulsche nuntiatuur.

28 Sept. 1641.... Vedo ancora il Grotio fondarsi non poco nella politica in queste sue opinioni; piaccia a Dio d'illuminarlo, che è un grand'huomo, et V. S. ricordi al Mario che non abbandoni questa opera grata a Dio e al Mondo."

12 Oct. 1641. Over een boekje van De Groot tegen twee predikanten. Er is hoop op zijne bekeering en Marius zal er veel aan kunnen doen. Men zegt, dat deze is "soggetto al vime" maar dat is laster: hij is zeer "da me stimato" en "dotto."

21. Dec. 1641. De berichten omtrent de bekeering van De Groot en Salmasius "sono false."

18 Jan. 1642. "Estato scritto dalli P. P. Gesuiti di Fiandra che Hugone Grotio ultimamente in Roterodamo per opera di un P. Gesuita havesse professato la fede cattolica" — ongeloofelijk, want De Groot is nog te Parijs. Het is te hopen, dat Marius daarin slagen zal, "chi si impiegava nella di lui conversione", want wat den schrijver zelf betreft, "il mio potere non è bastante per sostenere com'è degno tal personaggio".

16 Febr. 1642. De Groot wordt in Holland verwacht. "Il Mario, il Torre, il Walemburg et altri stanno tutti su l'avviso e pronti per animarlo alla propria salute con oblationi ancora in quella forma che ho accertato humilmente" ..

Erasmus. Brief ad Joh. Matthaeum, Papae datarium (ms. XXVII, 5, fol. 310), dd. 5 Id. Oct. 1524 over de beschuldiging van ketterij. In dezen band verder een brief van Clemens VII aan Erasmus over diens beweerde ketterij in zijn boek "De libero arbitrio" dd. 3 April 1523 en eenige belangrijke brieven van Theod. Hezius aan Matthaeus uit Luik over de stemming te Leuven in dezen zelfden tijd en de houding tegenover Erasmus. Ook andere brieven betreffende dezen o.a. 1 Aug. 1535 een van Paulus III aan de landvoogdes Maria.

Fiandra. ms. LIII, 143, fol. 52—68.

Compendi dei trattimenti istorici e geografici sopra li stati della Fiandra e confini con i personnaggi più regardevoli antichi e moderni (ms. LIX, 179).

Sommario degli articoli proposti al Duca di Terranova dalli Stati di Fiandra, Jan. 1574 (ms. LVIII, 17).

Risposto al manifesto che fa facilissima l'impresa di Fiandra: „Non è cosa più facile (ms. LVII, 85, p. 81—84).

Relatione del nuntio di Fiandra a Leone XI (ms. LVII, 85).

Relatione di Fiandra van Soriano 1578 (ms. LVI, 149).

Compendio degli Stati e governi di Fiandra (ms. LVI, 129).

Grotius. De opusculis Grotii (ms. XXII, 15).

In Aldinam catellam (ms. XXXI, 23).

Baptizatorum puerorum institutio (ms. XXXI, 37).

Epistolae ad Nicolaum Peirescium additis animadversionibus in Tacitum. Quaedam de vita Grotii (ms. XXXI, 58). Dit ms. bevat 16 blz. met uitgewerkte aanteekeningen en emendaties op Tacitus. De Vita is geschreven door een neef van Samuel Petit (Sorbière?) naar aanleiding van een bezoek aan De Groot, 12 blz. lang en merkwaardig.

Quatuor litterae ad Holstenium (ms. XXI, 63).

Hadrianus VI. Hier is zeer veel van belang voor de levensgeschiedenis van dezen paus.

Daniel Heinsius. Carmina in ms. XXX, 184.

Nicolaus Heinsius. Epistolae autographae 9 ad Franciscum cardinalem Barberinium, 10 ad Annibalem Albanum, 11 ad Carolum Mosonium (ms. XXXI, 63).

Carmina van hem nog in ms. XXX, 151 en XXX, 154.

Hollandiae. Status sive Ordines (ms. XXXIII, 49).

Status religionis catholicae (ms. XXXII, 164), n.l. de Relatio van Jac. de la Torre.

Hugenius, Const. Carmina (ms. XXX, 78), n.l. fol. 90 de Calvinimachia en fol. 98 een vers op Sangenesius.

Holstenius. Epistolae (ms. XXXI, 66 en 73). Hieronder brieven aan Isaac en Gerardus Joh. Vossius.

Olanda. Discorso contro li stati d'Olanda, nel qual si parla del modo di tenersi dagli Spagnuoli per estradarli alla navigazione, traffico etc.: het door mij uitgegeven aanvalsplan Bijdr. en Meded. Hist. Gen. dl. XIX (ms. XLIII, 90).

Sospiri d'Olanda alla Maestà Cristiana (ms. LVI, 21), vers uit 1672.

Ragioni per le quali gli Olandesi si sono indotti a fare la pace o tregua con il Re di Spagna (ms. LIX, 47).

Ristratto delle forze de' Stati Olandesi (ms. LVII, 49).

Oranges. Bespreking over het geven van den titel Kapitein-Generaal en Hoogheid in den Raad van Spanje (ms. LVI, 62, p. 50—61), uit den tijd van Frederik Hendrik.

Paesi Bassi. Discorso circa il modo, col quale i P. B. volgarmente detti la Fiandra si possino ridurre sotto l'obedienza del Re di Spagna (ms. LVII, 6).

Relatione in forma di discorso de' costumi, richezze, forze,

qualità, sito et modo di governo dei P. B., beginnend: "Giulio Cesare, quel cortese Prencipe" (ms. LVIII, 20).

Sommaire récit de toute la négotiation faicte avecque Messrs les Etats Généraux, 1607, dd. Dec. te Londen geschreven door La Boderie (ms. XDIII, 140), met een vervolg hierop en brieven van Villeroy enz. tot einde 1608.

Tapper. Responsum ad epistolam Petri di Soto (ms. XVIII, 80 fol. 160—171). In denzelfden band fol. 177 zijn De concordia gratiae et liberi arbitrii.

De bibliotheek van het *Preuss. Hist. Institut* bevat eene verzameling *Minucciana*, in welks deel 22 eene groote collectie stukken over "Belgium", nauwkeurig in den catalogus omschreven.

fol. 1—11. Relatio van Vincenzo Quirini over Bourgondië (1506).

fol. 34—44. Compendio degli Stati et Governi di Fiandra (1578).

fol. 45—64. Principio et cause della guerra di Fiandra. Na den tijd van Alva.

fol. 65—122. Discorso sopra le cose di Fiandra, quando il Signore duca d'Alba vi fu mandato: "Non è nessuna cosa"...

fol. 124—130. Pro pace Belgii consultatio (na de Keulsche onderhandelingen 1579), beginnend: "Postquam eo tandem deventum est"...

fol. 132—145. Ad serenissimum et invictissimum Romanorum imperatorem augustum Rudolphum II pro pace Belgii suae majestatis auspiciis restituenda, beginnend: "Postquam augustissimus imperator"...

fol. 145—150. Eorum quae Caes. Maj. ordinibus Belgii pro pace restauranda scribenda videntur brevis annotatio (behoort bij het voorgaande).

fol. 151—164. Discorso fatto per commandamento del Re di Franza, se dovea movere la guerra al Re di Spagna, che finisce in dissuasione (van Minucci, Juni 1572).

fol. 165—174. Discorso al Re di Franza per indurlo a pigliar la guerra contro il Re di Spagna (evenzoo).

fol. 175—182. Remonstranza fatta al Re di Franza dal conte Ludovico di Nassau, fratello del principe d'Oranges, circa i mezzi di rimediare ai tumulti del Regno. Beginnend: "il conte Ludovico"..., gedagteekend uit Siegen, 1 Juni 1573 en geteekend en bezegeld door graaf Lodewijk, kopie.

fol. 183—184. Historisch betoog over de Nederlandsche zaken.

fol. 385. Considerationi fatte sopra l'andata dell' archiduca Mattia in Fiandra, della quale pare che s' honorarsi Don Scipio de Castro ma però ne fu autore Mons. di Mersen, ambasciatore del Re di Francia in Venetia (1586).

fol. 191—215. Risposta del parte del Rey cattolico, aan aartshertog Karel over zijne voorstellen namens den Keizer.

fol. 217—220. Brief van Alençon aan de Duitsche vorsten te Augsburg (1582). Verder een van Anjou en de Staten aan den aartsbisschop van Trier (26 April 1582).

fol. 228—241. Meening van don Francisco de Vera over don Jan's plannen op Engeland.

NAPELS

De betrekkingen van het koninkrijk Napels tot de Nederlanden, tot de Republiek der Vereenigde Nederlanden, zijn nooit zeer innig geweest, zoodat in de verzamelingen te dier stede op het eerste gezicht zoo goed als niets te verwachten scheen voor de onderzoekingen, die ik had in te stellen. Maar in het *Archivio di Stato* aldaar bevindt zich het archief der Farneses, waarop reeds Gachard uitvoerig de aandacht vestigde [1]); de *Biblioteca Nazionale* en de *Biblioteca Brancacciana* zijn bovendien bekende verzamelingen, waarheen ook weder handschriften van allerlei aard zijn samengevloeid. Het scheen dus ten slotte wenschelijk hier een kort onderzoek in te stellen, voornamelijk met het oog op bronnen voor Noordnederlandsche geschiedenis, die noch door Gachard noch door Cauchie [2]) bij hun bezoek hier in het bijzonder nagegaan waren.

In het *Archivio di Stato* zag ik van de afdeeling *Spagna* van de staatkundige sectie eenige nummers, waarop ik nog eens de aandacht vestig:

n° 2. Brieven aan de landvoogdes Margaretha uit Madrid enz., verder aan Armenteros, haren secretaris, aan den Hertog van Parma, haren gemaal, enz., van den agent te Madrid Ardinghelli: veel over de stemming in de Nederlanden (1557—1564).

n° 3. Hierin veel over de eerste jaren van het bewind van Alexander van Parma in de Nederlanden o. a. over het beleg van Maastricht.

n° 5. Brieven van Spaansche ministers en aanzienlijken aan hertogin Margaretha o. a. over de Nederlanden (1558—1586).

---

[1]) Compte-rendu de la Comm. royale d'histoire 3me Série, XI, p. 245 suiv.

[2]) Les archives farnésiennes à Naples (Brux. 1890).

n°. 7. Briefwisseling van Pietro Aldobrandini met de Farneses, ook over de Nederlanden (1567—1585).

n° 11. Briefwisseling van Francesco Guillames met Alexander van Parma, toen in de Nederlanden (1580—1588).

n° 12. Zelfde collectie van Mario Biondo (1582—1591).

Zoowel van deze afdeeling als van die *Fiandra e Spagna* bestaat een speciale zeer uitvoerig bewerkte nieuwe catalogus, die nog niet door Cauchie was gezien en vooral op de aanwijzingen van Gachard veel voor heeft.

In deze laatste afdeeling:

n° 75. Carteggio van Margaretha betreffende politieke en private zaken met tal van bekende militairen en staatslieden o. a. Chiappino Vitelli, Caspar de Robles, Jan en Godard van Rheede, Jan en Anton van der Noot enz. (1550—1584).

n° 76. Dergelijke verzameling, waarin brieven van Alva, Fuentes, Egmont enz. (1559—1580).

De afdeeling *Fiandra*, door Cauchie in het bijzonder nagegaan, omvat meer dan 100 deelen, vol. 1622 tot vol. 1727, waaruit ik opteekende:

n° 1631. Brieven van Verdugo, Hopperus, Viglius enz.

n° 1632. Discorsi, memorie, rappresentanze, pensieri del Principe d'Oranges (1560—1580).

n° 1645. Hierin brieven van Philips II aan den Prins.

Een bundel *Olanda* (n° 1444) loopt over de jaren 1600—1727. Zij bevat vooreerst een aantal stukken over de zending van Johan van Nassau (1615) ten behoeve van Savoye naar de Nederlanden tot het verzamelen van een hulpleger; verder een aantal andere brieven van agenten van Parma in Amsterdam en Den Haag uit de 17de eeuw o. a over den aankoop van schilderijen, boeken, porselein, bloemblollen enz. ten behoeve der collectiën te Parma en te Piazenza. Voor deze laatste zaken zijn met name de brieven van den agent Bruzen de la Martinière merkwaardig. Andere brieven van agenten en consuls, sedert 1697 vast te Amsterdam en in Den Haag gevestigd, handelen over politieke zaken tot in de dagen van het traktaat van Hannover (1726). Merkwaardig scheuen mij vooral twee belangrijke avvisi uit Amsterdam dd. 25 Maart 8 April 1701 over de stemming in de Republiek, den toestand der Amsterdamsche Beurs enz. (8 blz.).

Onder de mss. der *Biblioteca Nazionale* vond ik:

X 744. Trattato sopra la successione alla corona d'Inghilterra (December 1593), door R. D., gericht uit Amsterdam aan graaf Essex.

X 746. Hierin een overzicht over den economischen en po-

litieken toestand der Vereenigde Nederlanden uit het begin der 17de eeuw (fol. 118/9) benevens een „discorso francese contro gli Stati d'Olanda" (fol. 120—147), het bekende aanvalsplan van 1607.

XIII. H. 73. Uitgave van Livius met ms. aanteekeningen van Hadrianus Junius, gewaarmerkt door zijn zoon Petrus.

Zoo bevindt zich in de bibliotheek der Oratorianen te Napels nog het door D. Heinsius aan Scaliger gezonden exemplaar van de uitgave van Theocritus met ms. aanteekeningen van Heinsius.

De *Biblioteca Brancacciana* uit het einde der 17de eeuw bevat:

4 C 4. Istoria di Fiandra in tempo del arciduca Alberto.

4 E 7. Ritratto della successione nella Fiandra del Re di Spagna.

2 A 9. Della Court o Van der Hoff, De jure aecclesiasticorum liber singularis (Alethopoli 1665).

1 E 8. Memoriale del Duca di Neuburgo sopra la signoria di Ravenstein.

10 B. 9. Relazione del movimento che seguì in Fiandra (1614).

11 E. 10. Discurso y advertimiento toccantes a la navigacion de la mar de Norte e del mar Oceano y de las Indias: aanvalsplan als boven

10 C. 4. Diario delle cose di Fiandra (1600—1614).

10 A. 14. Secretissima instructio Gallo-Britanno-Batava data Frederico Comiti Palatino Electori (1620).

TURIJN

De betrekkingen van Savoye met de Republiek der Vereenigde Nederlanden zijn nooit zeer innig geweest. Toch waren zij van meer gewicht dan gewoonlijk wordt aangenomen, met name in het begin der 17de en dat der 18de eeuw, toen Savoye bij de machtige en rijke Republiek steun zocht tegenover Spanje en Frankrijk, die het bedreigden, steun vooral van financieelen en militairen aard.

Ik bezocht er in de eerste plaats het *Archivio di Stato*, waar dank zij de vriendelijke hulp van den heer Dr. Giacomo Gorrini, directeur van het archief van het Departement van Buitenlandsche Zaken te Rome, met wien Conte J. Greppi, de bekende oud-diplomaat, mij door tusschenkomst van den Nederlandschen gezant te Rome in betrekking had gebracht, een en ander vóór mijne komst reeds was voorbereid, zoodat

ik hier spoedig gereed kon komen. De hulp van den archivaris GALLEANI DEI CONTI D'AGLIANO en van mijn vriend Dr. R. MICHELS en diens echtgenoot, die toevallig in hetzelfde archief werkten, kwamen mij bij het onderzoek zeer te stade, vooral doordat mij ten vriendelijkste gelegenheid werd gegeven nog in de vacantiedagen tegen Paschen in dit belangrijke archief te arbeiden.

De eerste afdeeling, die ik onderzocht, was *Corti Stranieri*, rubriek *Olanda*. Zij omvat met de „addizioni" zes „mazzi" of dossiers, zeer goed geïnventariseerd, warrin de stukken netjes naar de onderwerpen, waarover ze handelen, in genummerde omslagen bijeengevoegd zijn; op iederen omslag staat de hoofdinhoud, die met dezelfde woorden in den inventaris is opgenomen. Het zijn blijkbaar bijlagen bij de brieven der gezanten en agenten. De omslagen bevatten dikwijls extracten uit resolutiën der Staten, pamfletten, rapporten enz. Ik teekende het belangrijkste aan.

1. Memoria sul governo politico, giuridico ed economico delle Provincie Unite de'Paesi Bassi. Een stuk uit den tijd van Antonie Heinsius (1719)[1]), waarin vele bijzonderheden over den handel, vooral op Italië. De concurrentie van Engeland en Marseille had den Hollandschen handel op Italië zeer benadeeld, zoodat hij van 140 tot 30 schepen per jaar was gedaald. „In Amsterdam ognino può accorgersi della grande diminuzione di questo negozio, se considerà che per mandare qualche cosa in Italia e in altro porto del Mediterraneo bisogna spesse volte aspettare due mesi prima che si trovà un vascello olandese che vi vada. Cio non ostante non lasciano gli olandesi d'alimentare il di loro commercio per ricavarne tutto l'utile ed il guadagno che loro è possibile." Vooral Indische waren en eigen voortbrengselen worden er nog heengevoerd; terug komen zijde, zijden stoffen, rijst. De handel op Spanje „è molto considerabile e necessario"; dezelfde uitvoer als naar Italië, terug goud in zilver en baren, geld, paarlen, stofgoud, edelgesteenten, wol; vooral de fijne Spaansche wol, veel beter dan de Engelsche lange wol, is onontbeerlijk voor de lakenfabrieken; jaarlijks 130 à 140 schepen. Uit Portugal komen vooral tabak, verfhout, medicijnstoffen, zout, alles jaarlijks wel 300 schepen bezighoudend. Uit Frankrijk komen manufacturen, oliën, hoeden, kastanjes, wijnen, honig, 250 à 300 schepen 's jaars. Naar Ierland en Engeland gaan veel lakens, zijdenwaren, kant, wolstoffen, maar wegens de Navigatie-acte gaat er maar 1 Hollandsch schip heen tegen 12 Engelsche terug.

---

[1]) Dit jaartal blijkt uit Addiz. 1, n° 6, waar de gezant Ossorio als de opsteller wordt genoemd.

Langs de kanalen en rivieren gaat een uitgebreide handel op de Zuidelijke Nederlanden en Duitschland, ter zee naar het Noorden en Oosten, nog op de oude wijze. Belangrijk zijn de Compagnieën. Uit O. I. kwamen ten vorigen jare 29 schepen met Indische waren; de W. I. C. is daleude, hare aktiën doen nog 90 à 94 pCt. De visscherij houdt stand: de haringvisscherij bezigt 18000 menschen op 2000 schepen en meer en brengt jaarlijks 200000 ton haring aan; de Groenlandsche visscherij had in 1718 alleen uit Amsterdam en omstreken 160 schepen van 2 à 300 ton met 38 à 50 matrozen, maar de winst is wisselvallig, want 80 schepen kwamen zonder vangst terug, andere met 2, 3 of 8 walvisschen, terwijl ieder schip om de kosten goed te maken er gemiddeld 2 moet aanbrengen, ieder f 5000 waard; de visscherij in de zoete wateren komt daarbij. Amsterdam fabriceert goudsteffen, zijden kleederen, fluweel; ook Haarlem, waar bovendien veel lakens en linnen, dat uit Groningen, Friesland, Overijsel en Gulik hier gebleekt wordt; Leiden leeft van de lakenfabricage, Delft van het porcelein; Rotterdam heeft veel haringvisscherij; Dordt lakenfabricage, houtkooperij, zoutziederij, zalmvisscherij, Gouda touwslagerij, pijpenfabrieken en fluweelnijverheid; Hoorn kaas en boter; Zaandam molens en scheepsbouw.

2. Een en ander over de pretentiën van Savoye op het bezit der Zuidelijke Nederlanden, begin 18de eeuw, krachtens huwelijken der vorsten.

3. Memorie over de schulden en lasten der Republiek (1717), naar Slingelandt.

4. Stukken over eene leening van de prinses van Nassau-Saarbrück in de Republiek (1725).

5. Relazione over de verhouding der Republiek tot Oostfriesland (1726).

6. Een en ander over de terugroeping van den Roomsch geworden gezant der Staten in Savoye, Le Plat (1726)

7. Informativa over de rechten der Republiek te Maastricht (1763).

9. Memoriën over het leger der Staten (1724 en 1730), uittreksels uit Staten van Oorlog.

15. Dergelijke memorie (1749).

23. Memorie van Bentinck over de verhouding der Republiek tot Engeland (1755)

24. Gevoelen van een Zeeuw over de politieke omstandigheden (1756).

30. Studie over den handel en den rijkdom der Republiek (omstreeks 1770), een boekje van 170 blz., beginnend: »Tra i più luminosi tratti delle Istorie« ....

41. Overzicht over den toestand der Republiek (12 Maart 1773). Het leger is vrij goed maar slechts 30000 man, de vloot in verval, ofschoon de O. I. C. in geval van nood met hare goede schepen en bemanning kan bijspringen. De inkomsten bedragen 34 mill., waarvan 11 voor leger, vloot en algemeen bestuur. De handel is door de concurrentie zeer gedaald maar de Republiek is nog rijk en Amsterdam nog de eerste handelsstad ter wereld, geleid door eene verstandige regeering; de faillieten van onlangs zijn van voorbijgaanden aard. De Hollanders zijn van nature flink maar de regeering zoekt angstig naar onzijdigheid en de Prins, hoewel »gêné et timide», heeft »esprit et connoissances», verder »plus d'application» dan andere vorsten en is algemeen bemind om zijne vriendelijkheid. De antistadhouderlijke partij is bijna verdwenen. Brunswijk is de handige leider van den Prins, zij het in het geheim.

45. Idem (1778), zeer belangrijk over den achteruitgang van alles.

48. Idem over de stemming van Amsterdam tegenover Engeland (1778) onder invloed van Frankrijk.

In den mazzo 4 zijn allerlei stukken over de verhouding tot Oostenrijk, met name n° 9 eene memorie over de reis des Keizers in de Republiek (1781) en zijne beide gesprekken met Rendorp, n° 20 eene memorie van graaf Neni over het barrièretractaat (1784).

De afdeeling *Negoziazioni*, rubriek *Olanda*, omvat drie dossiers:

In n° 1 de minuut der instructie van hertog Karel Emanuel I aan den ambassadeur Monthon, naar de Republiek gezonden 1617 voor de werving van 4000 man infanterie onder Mansfeld en het sluiten van een verdrag, met aardige berichten over de verhouding van Maurits en Oldenbarnevelt en het aanbod van Frederik Hendrik om zelf naar Savoye te komen. Verder stukken over de opneming van Savoye in het Groot Verbond van Weenen. In n° 8 protest van den Staatschen gezant Van der Meer tegen de wijze, waarop de Spaansche gouverneur van Milaan Frankrijk helpt beoorlogen (1692). In n° 13 Relazione (eigenlijk het begin van de mémoires van dezen diplomaat, die hier zijne carrière begon) van den gezant markies Del Borgo over zijne onderhandelingen met de Staten over een verbond tegen Frankrijk (1703). In n° 14 de subsidierekening der Republiek (1703—1713). In n° 22 de instructie voor den advocaat Delpine als vertegenwoordiger van Savoye (1713). In n° 25 de instructie van ridder Ossorio, belast met de onderhandeling over een subsidieverdrag met de Staten (1723), waarbij nog in n° 26 eene memorie over zijne onderhandelingen dienaangaande (1723—1732). In n° 25 wordt

gezegd "volendo havere nell' Haya una persona tanto par accudire a quell' incombenza ch'il nostro servizio potesse esiggere.... quanto per starvi attento a rimandarci le notizie concernanti gli affari generali d'Europa." Hij kreeg niet den titel van gezant, omdat de Staten wegens hunne verhouding tot Oostenrijk den koningstitel van Sardinië nog niet wilden erkennen maar kwam "senza carattere", daar er toch wegens de subsidiën iemand moest zijn. Bovendien "l'Haya è il centro di quasi tutti gli affari" tot die van Rusland toe, die altijd eenig belang hebben voor Savoye, omdat "la bilancia in Italia è dependente dell' essere la nostra casa in stato di resistere a chiunque volesse opprimere la stessa Italia", in het belang der "bilancia universale", waarin ook Italie zijn rol speelt.

Dergelijke belangrijke belangrijke stukken liggen ook in mazzo 3, o. a. de instructie van graaf di Canale (1733), waarin staat: "mais surtout vous devez distinguer le greffier Fagel, qui par l'emploi éclatant qu'il occupe, par l'élévation de son génie et même par les dispositions qu'il a témoigné à notre égard mérite une attention particulière", evengoed als Slingelandt zelf. In deze instructies vindt men zeer merkwaardige politieke overzichten, gegrond op de Relazioni van afgetreden gezanten.

Zoo in 1736 in de instructie van Borré de la Chavanne: "la situation de cette République entre l'Allemagne et la France, son commerce, sa liaison avec l'Angleterre, ses forces, sa prudence et son impartialité dans les derniers troubles lui attirent la considération et la confiance de toutes les puissances, en sorte que rien ne sauroit se passer de quelque importance qu'on ne l'y sache ou par les membres du gouvernement ou par les ministres étrangers qui y résident". In verband hiermede een zeer belangrijk politiek overzicht van dezen gezant 1736/7. In dezen bundel verder de instructie voor de graaf Viry, officieel gezant in 1750, nadat ook de Staten wederom een gezant hadden gezonden, n.l. Verelst. Daarin wordt de toestand iets beter genoemd dan in den tijd der "décadence" vóór 1747, maar "le commerce est presque tout à fait tombé" en de vloot verwaarloosd; de O. I. C. is in verval en zal vallen, als Frankrijk de zijne kan in gang brengen; de haringvisscherij geeft allerlei verschil met Engeland en Schotland en lijdt daaronder. Het belang der Republiek is de handhaving harer alliantie met Engeland en den Keizer. Willem V is beter jegens Savoye gezind dan de oude regeering, die altijd subsidie-vragen vreesde en 3 mill. schuldig bleef in dit opzicht. Behalve Bentinck zijn Gronsfeldt, Burmania, De Bock,

Flodorp en Fagel nu mannen van invloed, minder de Raadpensionaris; de Van Harens hebben afgedaan. Een andere belangrijke instructie is die voor graaf Lascaris (21 Aug. 1754); de Republiek is wel in verval maar zij kan zich nog zeer goed verheffen en Den Haag is nog altijd een middelpunt van diplomatieke kennis. De instructie voor graaf Della Marmora (1760) zegt: „la République par sa situation et par sa correspondance est à même d'être instruite de bonne heure de ce qui se passe de plus essentiel en Europe et les personnes qui ont part au gouvernement sont assez portés de s'ouvrir sur les affaires qui parviennent à leur connoissance, lorsqu'elles croyent de pouvoir confier quelque chose sans s'exposer à aucun inconvénient. Les ministres étrangers qui résident à la Haye de la part des cours principales de l'Europe sont en usage de s'entre communiquer les nouvelles qu'ils reçoivent pour peu qu'ils soient bien ensemble." Daarom is de Haagsche gezantschapspost van belang. De zaak van den algemeenen vrede is voorbereid door middel van den Hertog van Brunswijk. Zoo ook de instructie van baron Della Perrière (1764) en die voor den markies De Gordon (1768). Anders weder die voor markies Vivalda (1774): „les Hollandais sont adonnés entièrement au commerce et aux richesses ainsi que les Anglais et semblent ne pas se soucier dn reste", maar zij „sont capables de tout si la haine réunit leurs suffrages et précipite tous les esprits dans les résolutions les plus courageuses et les plus importantes." Die van graaf Montagnini di Miribello (1778) getuigen, dat zij zich alleen bekommeren om den handel, dus alleen om Engeland, Spanje en Portugal; „quoique la Haye ne soit plus aujourd' hui l'endroit où se traitent les grandes affaires, on ne laisse pas d'y être exactement informé de tout ce que s'y passe et s'y négocie; la République est trop intéressée pour ne pas prendre toute sorte de moyen pour en être bien instruicte. D'ailleurs le grand nombre de ministres étrangers qui résident à la Haye, y rendent aussi les nouvelles plus sûres puisqu'on peut les regarder du moins le pluspart comme venant de source."

In deze mazzi viel over de subsidiezaken der 18de eeuw, ook over een later handelsverdrag (1820/40).

Een derde rubriek is die in de afdeeling *Cerimoniale*, belangrijk voor etikette-kwestiën en algemeene politieke verhoudingen.

Een vierde heet *Lettere (dai) principi esteri*. Daarin onder *Olanda* een aantal officieele brieven, gewisseld met de Staten-Generaal en de vorsten uit het Huis van Oranje. Een aantal brieven van prins Philips Willem bevatten niet anders dan aanbevelingen.

Belangrijker is die van prins Maurits dd. 10 Mei 1615 over de vraag van den Hertog om oorlogsschepen en over den Gulikschen krijg, in verband met het verzoek om troepen. Van graaf Johan den Jonge van Nassau (1617), ambassadeur van Savoye, een belangrijke Relazione over zijne bevindingen in de Vereenigne Nederlanden, heel aardig vooral over de wijze van troepenlichting aldaar in overleg met Maurits en Oldenbarnevelt. Hij werd beloond met de Annunziata-orde en het Gulden Vlies, niet met teruggave van de door hem uitgeschoten gelden, waarover hij klaagt. De brieven van prinses Maria, weduwe van Willem II, geven aardige bijzonderheden, door haar medegedeeld aan de Hertogin-Weduwe van Savoye en haren zoon, den Hertog, die haar hadden willen gebruiken om een oorlogsschip te Amsterdam te laten uitrusten. Uit een brief van 13 Sept. 1651 blijkt, dat zij toen hoopte „que le Parlement m'aura déclaré Régente"; zij doet reeds uit de hoogte beloften voor dat geval. De briefwisseling van officieelen aard toont dat sedert Willem IV het Huis van Oranje als volkomen souverein en gelijke der andere vorstenhuizen werd beschouwd; de briefwisseling loopt door tot 1859. De brieven der Staten-Generaal uit de tweede helft der 17de eeuw loopen ook over den zeeroof in de Middellandsche Zee en de Waldenzenvervolging.

Een laatste afdeeling zijn de *Lettere* (*dai*) *Ministri*, waar in de rubriek *Olanda* van 1614 af niet minder dan 89 dossiers zich bevinden met de archieven der gezanten, politieke agenten en consuls van Savoye en Sardinië in Den Haag en Amsterdam. De eerste bundel beeat slechts zeer weinig over de zaken vóór 1660; eerst dan begint in verband met de zich sedert toen krachtiger ontwikkelende politieke beteekenis van Savoye-Sardinië ook de reeks der gezantschaps- en consulaatspapieren in geregelde orde. De eerste bundels, loopende over het laatst der 17de eeuw en het begin der 18de handelen vooral over het treden van Savoye in het Groot-Verbond van Weenen en de alliantie tegen Frankrijk in den Spaanschen Successiecoorlog, in het bijzonder over de subsidiën, door de Republiek aan Savoye-Sardinië verstrekt. Deze archieven zijn met groote zorg bewaard en geven getuigenis van de hooge beteekenis der Piemonteesche diplomaten, die de oude traditiën van Venetië en Florence in dit opzicht gelukkig voortzetten. Het zou de moeite waard zijn deze papieren, waarin de politieke beteekenis van Den Haag in de 18de eeuw zoo duidelijk uitkomt, nauwkeurig na te gaan, ook met het oog op den economischen en financieelen toestand der Republiek, waarbij het subsidie-grage Savoye-Sardinië zooveel belang had.

Bovendien bevindt zich in de afdeeling *Archivi di Corte* nog

een zeer belangrijk handschrift nl. Minutario di Lettere del Ser^mo^ Duca di Savoia Emanuel Filiberto con il diario di cio che gli occorse in Fiandra (1555—1559), het archief van den landvoogd der Nederlanden in die jaren, ten deele geschreven door zijn eigen hand; daarbij ook eene Relatione van andere hand. Het ms. (120 folia, verguld op snede, ingebonden in groen gekleurd hertenleder) bevat tal van kopieën van brieven, aanteekeningen over onderhandelingen en krijgstochten, legerlijsten enz. benevens aan het slot een soort inleiding van den Hertog zelven op eene beschrijving van zijne landvoogdij. De weinige bekendheid dezer belangrijke periode in onze geschiedenis verhoogt de waarde van dit ms., waarvan een afschrift ligt in de Biblioteca Regia (n° 142) [1])

De *Biblioteca Nazionale*, tegelijk Universiteitsbiblioiteek, bevat

n° 238. P. Mellarede, Relation des négociations faites à la Haye 1709 et à Gertruidenberg 1710.

n° 456. Philibert de la Tour (della Torre), Correspondance diplomatique avec sa cour (1690—1698 en 1700), waaraan het gedeelte Mei 1692—Nov. 1694 ontbreekt.

n° 954. Pierre Boyer, Abrégé de l'historie des Vaudois, eindigende met 1690; de auteur was predikant te 's Gravenhage.

De *Biblioteca Regia* bevat behalve de boven aangehaalde ms. n° 142 en n° 448 nog onder n° 231: Mellarede, Relation des négotiations pour la paix pendant les conférences d'Utrecht (1712), met invoeging der brieven van de gevolmachtigde ministers van Savoye-Sardinië aldaar, van belang omdat de schrijver zelf een der voornaamste Sardinische diplomaten van zijn tijd was.

ANDERE BIBLIOTHEKEN EN ARCHIEVEN IN ITALIË

Met het invallen der Paaschdagen en de daarmede samenhangende gedeeltelijke sluiting der meeste archieven en bibliotheken ontbrak mij de tijd om het onderzoek voort te zetten in het zeer aanzienlijk getal andere instellingen van dien aard in Italië, daar ik met het einde der Paaschvacantie

---

[1]) Vgl. ook over die periode: Tesauro en Giroldi, Historia dell' augusta città di Torino (1679), in de Bibl. Regia, ms. 448.

weder te Leiden terug moest zijn. Het is zeer goed mogelijk, dat in de vele kleinere bibliotheken en archieven buiten de plaatsen die ik bezocht, nog handschriften gevonden worden, die voor onze geschiedenis van eenig belang zijn. Met uitzondering van *Genua* zou ik evenwel geene plaats weten te noemen, waar zich wegens voormalige betrekkingen met de Republiek zoo iets zou laten vermoeden, terwijl ook de inlichtingen, die ik bij Italiaansche en Duitsche geleerden omtrent door mij niet bezochte plaatsen heb ingewonnen, mij geen reden gaven om te verwachten, dat hier of daar nog zeer belangrijke vondsten zouden gedaan kunnen worden. Met name zij dit gezegd van Parma, Modena, Reggio, Piacenza, Verona, Padua, Ferrara, Ravenna, Perugia, Pisa, Livorno, Palermo, Syracuse, alhoewel ook hier de mogelijkheid van het bestaan van dergelijke handschriften niet uitgesloten is.

Wat *Genua* betreft, het was wel degelijk mijn plan deze stad en hare archieven en bibliotheken te bezoeken, maar bij gebrek aan tijd moest ik de keuze doen tusschen haar en Turijn en die keuze kon geen oogenblik twijfelachtig zijn, ook omdat een globaal onderzoek in het uitgegeven overzicht van den inhoud van het *Staatsarchief* te Genua mij had doen zien, dat daar vermoedelijk niet veel te vinden zou zijn. Het is echter mogelijk, dat ook in de *Universiteitsbibliotheek* en de *Biblioteca Civica Berio* aldaar, waar zich te zamen ongeveer 2400 handschriften bevinden, nog voor ons belangrijke stukken liggen.

INHOUD.

Milaan . . . . . blz. 3

Venetië . . . . . " 6

Bologna . . . . . " 22

Florence . . . . . " 23

Rome . . . . . " 38

Napels . . . . . " 75

Turijn . . . . . " 77

Andere archieven en bibliotheken . . . " 84

e. 564

Door W. P. VAN STOCKUM & ZOON te *'s Gravenhage* is uitgegeven:

d'Ablaing van Giessenburg, De Ridderschap van het kwartier van Nijmegen. Namen en stamdeelen van de sedert 1587 verschenen edelen. Uitgegeven door Mr. P. A. N. S. VAN MEURS. Met 108 wapens. Groot 4°. . . . . *f* 15.—

I. W. des Tombe, Het geslacht van Renesse den oorsprong tot 1430. — Met 13 zegelafbeeldingen der 13e en 14e eeuw, en een kaart van het eiland Schouwen in 1291.— Een deel in Roy. 8° . . . . . *f* 4.—

F. L. Geerling, De Provincie Suriname . . . . . *f* 0.80

Dr. A. H. Pareau, Onze West. Reisschetsen. Geïllustreerd en met kaarten . . . . . *f* 1.90
in linnen gebonden - 2.40

H. Pyttersen, Tzn., Europeesche kolonisatie in Suriname. Geschiedkundige schets . . . . . *f* 1.25

Aug. de Wit, Facts and fancies about Java. — With 17 Illustrations . . . . . *f* 3.50
in linnen gebonden - 4.25

D. Veegens, Historische Studiën.

Pieter Corn. Hooft, Johan van Oldenbarneveldt, Frederik Hendrik, Johan Maurits van Nassau, Constantijn Huygens, Amalia van Solms, Jacob de Witt, Johan de Witt, Wendela Bicker, Maria van Berckel, enz.

Autobiogr. Herinneringen. J. W. van Sypesteyn, J. de Bosch Kemper, J. Heemskerk Bzn., enz.

2 deelen. . . . . *f* 7.50

J. C. Wagner, Mecklenburgsche Troepen in Nederlandschen Dienst 1788—1796 met portretten en kaarten . *f* 2.90

H. Sienkiewicz, „Quo Vadis". Een verhaal uit den tijd van Nero, vertaling van H. PYTTERSEN TZN. 2e druk . *f* 1.50
in linnen gebonden - 1.90